

A magyar tanítási nyelvre áttérés viszontagságai a szakirodalomban és ismeretlen levéltári forrásai Debrecenben (1797–1833)

GÁBORJÁNI SZABÓ Botond

Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debreceni Református Kollégium Múzeuma,
nyugalmazott igazgató

ORCID: 0000 0001 5961 3379

The difficulties of switching to Hungarian as the language of instruction in the literature and unknown archival sources in Debrecen (1797–1833)

Abstract | Under the Habsburg rulers, the question of Hungarian as the language of instruction was a source of political tension. The “supreme royal supervision” of education forced Protestant school administrators to “coordinate” and harmonize with the state Catholic system. The main obstacle to the replacement of Latin (outside of politics) was the state of our language and the shortcomings of Hungarian scientific terminology. Since Latin was the official language of the country before 1844, the livelihood of students could only be secured through effective bilingualism, so in 1797, the leaders of the Debrecen College decided to teach all subjects in Hungarian, while also striving to maintain the level of Latin proficiency.

The first “exams” were then conducted in a peculiar mixture of languages. In the following years, as a compromise while new technical terms were being found, some subjects were taught in Latin and others in Hungarian. The local procedures of the transition offer parallels at the national level in an area that is difficult to research: Hungarian lectures were followed by Latin recitations, and the language of teaching, testing, and conversation often differed and even alternated. Some Hungarian textbooks were translated into Latin independently, while Latin authors were translated into Hungarian.

With a few exceptions, the literature on the history of education does not take into account that between 1797 and 1833, several subjects were taught in Hungarian at all levels of the college in Debrecen. Between 1800 and 1825, nearly forty Hungarian textbooks were published here, and there are also plenty of student notes from such lectures. After a period of internal strife, the 1820s saw the establishment of new Hungarian-language “cathedras” and then the Department of Hungarian Language and Literature, with the complete transition to the native language (with the exception of law) taking place in 1833.

Keywords | Latin-Hungarian bilingualism, education, “language reform” in science, Hungarian language and literature, Debrecen College

A *Pedagógiai lexikon* szócikke szerint a reformkor húszas-harmincas éveiben „egyre több katolikus és protestáns iskolában előtérbe került a különféle tantárgyak magyar nyelvű oktatása, háttérbe szorítva a latint. (Korábban ezzel az 1770-es évek elején a pesti piaristák próbálkoztak, majd a 18-19. század fordulóján a sárospataki kollégiumban.)” Az idézett lexikoncikk Versey Ferenc 1820-tól használt ötkötetes *latin nyelvű* magyar grammatikáját említi a középiskolai magyar nyelv- és irodalomtanítás fordulópontjaként.¹

Ezúttal főként a húszas-harmincas éveket megelőző negyed évszázad jórészt ismeretlen debreceni forrásainak bemutatására törekszem, amelyek módosítják az iménti képet. Ennek jelentőségét az adhatja, hogy a cívis „Anyavárosnak” jelentős hátszárnya volt: rektorainak százaival az ország távoli vidékeire is eljuttatta ennek az átmeneti időszaknak nyelvi és iskolai eredményeit.²

„Önkényű” megoldások, felekezeti sajátágok és a „teljes tanügyi autonómia” vélelme

A nyelvkérdés II. József nyelvrendeletétől a teljes magyarnyelvűség érvényre jutásáig mindvégig feszültségkeltő politikai ügynek számított.³ Az Országgyűlés, valahányszor tannyelvi kéréssel, felirattal vagy törvényjavaslattal fordult az uralkodóhoz – 1807-ben, 1811-ben és 1825-ben –, mindig a leghatározottabb elutasítással szembesült.⁴ A másfél évtizedes szünet után, 1825-ben összehívott diétán úgy érvelt Dessewffy József, hogy „a kormányzat azért ragaszkodik a latin nyelvűség fenntartásához, mert ezzel a német nyelv eluralkodását készíti elő”. Amikor a rendek egy 1826. április 17-én felküldött törvényjavaslatban sérelmezték, hogy *a magyar nyelvet a közép- és főiskolákban csak melleleg tanítják*, az uralkodó még az elutasító válasszal is egy éven át késlekedett.⁵ Szekfű Gyula műve a következő generációk szerzőinél erőteljesebben hangsúlyozta az „elnemzetlenítés” tendenciáit, bőségesen idézve a magyar nyelv érvényesülését tudatosan akadályozó hivatalnokok jelentéseiből. Szöveggyűjteménye ismerteti, hogy amikor az uralkodó értesült egy-egy intézmény magyar nyelvhasználatáról, személyesen és izgatottan kérte a jelentések kivizsgálását.

1 Mészáros István, „Magyarnyelvűség a hazai oktatásban”, in *Pedagógiai lexikon*, szerk. BÁTHORY Zoltán és FALUS Iván, 3 köt., 2:415 (Budapest: Keraban Kiadó, 1997). Köszönettel tartozom Margócsy István és S. Varga Pál irodalomtörténészek értékes észrevételeiért.

2 A Kollégium összesen 584 iskolába küldte rektorait és praeceptorait, ezek közel felébe nemzedékeken át. Az adománygyűjtő helyek, az ún. „Spárták” debreceni jegyzékén (a filiákkal együtt) 1400-nál több egyházközség szerepelt. RÁCZ István, *Az Ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai* (Debrecen: Debreceni Református Kollégium, 1995), 156, 174.

3 SZEKFI Gyula, szerk., tan., *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*, *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris – Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1926), 22–24.

4 FEHÉR Katalin, „Reformkori sajtóvíták a magyar tanítási nyelvről”, *Magyar Könyvszemle* 114 (1998): 151–157.

5 BÉNYEI Miklós, *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken* (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1994), 85–86.

Az udvari kancellária ellenőrzése minden publikált esetben cáfolta e híreket, a hivatalnokok vizsgálati eredményei azonban a reformkorban már nem feltétlenül (legalábbis nem pontosan és országos érvénnyel) tükrözik a helyzet tényleges állását.⁶ A hivatalos rendeletek és kormányzati követelmények szempontjából elgondolkodtató az alábbi konkrét eset: amikor Reviczky kancellár munkatársa azt olvasta a *Jelenkor* folyóiratban, hogy „a szegedi líceumban a múlt tanév végi vizsgák magyar nyelven tartottak és hogy ott a tantárgyak nagy részét magyarul tanítják”, észrevétele hatására a kancellária még 1833-ban is kérdőre vonta a nagyváradi tankerület főigazgatóját, Laitsák Ferenc püspököt. A kancellár szeptember 28-i jelentése szerint „[a] nyilvános vizsgát és a grammatikai osztályok magyar nyelvét [...] a prodirektor önkényűleg, a *Ratio Educationis* ellenében hozta be, miért őt Laitsák megróttá”.⁷ Tehát a kancellária és egy tankerületi főigazgató úgy értelmezte a *II. Ratio Educationist*, hogy az ellentétes a grammatikai osztályok magyar nyelvhasználatával.

Ellentmondásos, sőt kaotikus helyzetre, a nevelésügyi rendelet személyektől és hivataloktól függő eltérő magyarázataira következtethetünk egyes millenniumi közleményekből. Ezek nyomán a kaposvári gimnázium igazgatója 1825. október 31-én olyan főigazgatói leiratot ismertetett a tantestülettel, melynek következtében „minden tantárgyat mindegyik osztályban latinul és magyarul kell tanítani, »ahogyan az 1806-i Ratio Educationis előírta«”. Hivatalosan azonban „a tankönyvek, a magyarázatok, a tanulói feleletek nyelve továbbra is a latin” volt.⁸

A szakirodalomból ítélve a különböző fenntartású intézmények, a katolikus, illetve a protestáns iskolák helyzete sajátosan eltérő volt. Számos forrás szerint az álla-

6 A szombathelyi líceum magyar nyelv iránti lelkesedéséről 1823 és 1826 között és ennek a katolikus iskolarendszerben egyedülálló nyomtatott forrásairól Mészáros István tudósít: MÉSZÁROS István, „Líceumi magyarnyelvtanítás a reformkorban”, *Magyar Nyelvőr* 108 (1984): 442–449. A Szekfű Gyula által vizsgált speciális források szerint korábban a helytartótanács még azt is igazolni volt kénytelen, hogyan tűrhette, hogy a pozsonyi Notre-Dame-apácánál tanítják a magyar nyelvet. SZEKFÜ, *Iratok...*, 91. Lásd még uo., 317, 58. sz. irat („Az államtanács irata a pesti kegyesrendi gimnázium ellen felmerült gyanúról, hogy ott a tanítási nyelv magyar volna”, 1813. jún. 15.). A hivatalosan megcáfolt német nyelvű forrás iménti címfelirata tévesen szól tanítási nyelvről, a forrásszöveg csupán a magyar nyelv *valamiféle* használatát említi.

7 A jelentés részletei: „a szegedi Líceumban az összes tárgyakat latinul tanítják, [...] csakis a haladóknál magyarul a magyar irodalmat; nyilvános vizsgákon a thesiseket latinul és magyarul vitatják meg, a magyar irodalomból csak magyarul. Ami a gimnáziumot illeti: a humaniorában a magyar történetet és archeológiát magyarul magyarázzák, de latinul tanulják, a grammatikában magyar nyelvű a magyar és a bibliai történet és földrajz.” SZEKFÜ, *Iratok...*, 412, 88. sz. irat („Reviczky kancellár Mérey Sándorhoz, a m. kir. tartományi bizottság főigazgatójához a szegedi líceumban a magyar tannyelv megakadályozása érdekében”, 1833. aug. 27.).

8 Mészáros István úgy magyarázza az általa ismertetett 1896-os publikációt, hogy „[a]z 1806-i Ratio Educationis Publicae ezt ugyan hivatalosan nem tette lehetővé, de az igazgatók, főigazgatók, a megyei hatóságok – a közhangulattól tüzelve – [véltetőleg az 1820-as évektől] általában nem akadályozták a magyar nyelvű tanítást”. Ugyanakkor „[a] magyar tanügyről határozni és rendelkezni egyedül a király jogosult, s a bécsi kormányzat ezt a lehetőséget is megragadva még sokáig akadályozta, hogy a magyar nyelv elfoglalja az őt megillető helyet iskoláinkban”. MÉSZÁROS István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948: Általánosan képző középiskolák* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 66–68, 70.

mi-katolikus iskolákban (a Tanulmányi Alapból fenntartott úgynevezett „királyi” intézményekben) nehezebb volt az önként, nemzeti kérdésekben buzgólkodó paptanárok helyzete, mint a kevésbé kiszolgáltatott protestáns intézmények tanáraié.⁹ Mindebből távolról sem következik, hogy a protestáns intézmények ne ütköztek volna nap mint nap akadályokba. A levéltári források erőteljesen árnyalják, sőt megingatják azt a vélekedést – amely az 1806. évi *Ratio Educationis* fordítását bevezető előszóban is olvasható –, mely szerint e rendelet csak a katolikus („királyi”) iskolákat érintette, mert „az 1790/91. évi országgyűlésen megszavazott 26. törvény teljes tanügyi autonómiát biztosított a protestánsok számára”.¹⁰

Az ágostai és helvét hitvallású protestánsok örömmel fogadták a jogokat és lehetőségeket biztosító 1791. évi 26. cikkelyt, amely egy bármikor megváltoztatható uralkodói döntés (a Türelmi Rendelet) helyett immár törvényes alapokra helyezte működésüket. Az 1791. évi 26. törvénycikk 5. paragrafusa azonban egy „carta bianca”-t, azaz kitöltetlen kötelezvényt is hordozott, melynek értelmében

érintetlen maradván [...] Ő Felsége legfőbb királyi felügyeletének [...] az ország törvényes kormánysszékei útján gyakorlandó joga [...] a közoktatási rendszer mely a karok és rendek előterjesztéséhez képest Ő Felsége által lesz meghatározandó ezen [protestáns] iskolákra is ki fog terjesztetni.¹¹

Ahogy a korábbiakat kivétel nélkül, úgy az akkoriban még ismeretlen újabb *Ratio Educationis*-ra vonatkozó 1806-os uralkodói parancsot is felolvasták a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlésén. Az utasítás azt követelte, hogy a protestáns és katolikus oktatás a vallás kivételével minden téren azonos legyen.

A jegyzőkönyv szerint „Felséges Urunknak ez a K. Szándéka adódik tudtunkra: hogy Örökös Tartományaibann lévő minden Oskoláibann, akármely vallásuaké légyenek azok; a vallást illető dolgokon és Tudományokon kívül éppen a szerint menjen minden, mint a R. Catholicusok oskoláibann.”¹² E kérdés megvitatására konferenciát javasolt a Tiszáninneni Egyházkerület, amelyre a Tiszántúl Péchy Imrét és Benedek Mihályt delegálta, azzal az instrukcióval, hogy az új szisztéma részleteit nem ismerik, de nem tartják magukra nézve kötelezőnek, mert úgy értelmezik a törvényt, hogy az saját

9 Jüstel államtanácsos Czuczor Gergely sorsára hivatkozva úgy vélekedett, hogy a szerzetesi iskoláktól a dinasztíának nem kell különösebben tartania, mert onnan minden indoklás nélkül el lehet távolítani a veszedelmes oktatókat. SZEKFI, *Iratok...*, 189.

10 MÉSZÁROS István, ford., szerk., tan., *Ratio Educationis: Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar fordítása* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 9. E tanügyi szabályzat azt is előírta (lásd uo., 222), hogy a protestáns iskolák tananyaguk azon (vallási témákon kívüli) részeit, amelyek a szorosan vett tudományok körébe tartoznak, *hangolják össze* ezzel a mintával.

11 MÁRKUS Dezső, szerk., *Corpus juris Hungarici – Magyar törvénytár: 1740–1835. évi törvények, ford.* CSIKY Kálmán, Millenniumi emlékkiadás (Budapest: Franklin-Társulat, 1901), 173. A NetJogtár honlapján: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000026.TV>. Kiemelés: G. Sz. B. Vő. BÉNYEI, *Oktatáspolitikai törekvések...*, 49–50.

12 A „Fels. Httó Tanács [1806.] Ápr. 8-i Intimatuma”: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban TtREL) I.1.a.9. 1806. jún. 20. 450. lap. 38. pont.

iskolai ügyeik rendezésére döntési szabadságot ad.¹³ A *II. Ratio Educationis* érvényességét tehát valóban vitatták a reformátusok, több tekintetben kötelező érvénye és hatása mégis tagadhatatlan.

„A' Coordinatio alól magunkat ki nem húzhatjuk”

Az 1792 és 1835 között uralkodó I. Ferenc „atyáskodó és aprólékos abszolutizmusa” nem elégedett meg az elvi irányítással. A helytartótanácsnak az ő legfelsőbb felügyeleti jogára hivatkozó dörgedelmei a későbbiekben is évente több alkalommal követeltek intézkedést, igazodást, alkalmazkodást és természetesen jelentéseket. A reformátusoknak 1817-ben például sürgősen válaszolniuk kellett arra, miért nem teljesült az elvárt azonosság. Ekkoriban már írásban is elismerték, hogy a nevelésügy vallási hovatartozástól független összehangolása (a „Coordinatio”) alól nem vonhatják ki magukat, de mindvégig arra törekedtek, hogy a „Superinspectio” és a tankönyvek fölötti döntés jogát megőrizték,¹⁴ mert „mind kettő könnyen királyi Decisio alá találna menni azáltal, ha disputációba ereszkednének”.¹⁵ A későbbiekben a koordináció leglényegesebb olyan területének, melyet a reformátusok sem vitathattak, a tanítandó tantárgyak teljes azonossága minősült.

A szoros pórázon tartott egyházkerületek 1819-ben határozott felszólítást kaptak arra vonatkozóan, hogy félévente küldendő jelentéseikben (sok egyéb adminisztratív teher mellett) tankönyveik színopszisát is el kell juttatniuk a helytartótanácshoz.¹⁶ Az érintettek tarthattak attól, hogy e tartalmi összegzések elbírálása köztözködéssre ad alkalmat, és csorbitja tankönyveik megválasztásának jogát. A helytartótanács viszont a végül felküldött színopszisok tartalmát értékelte úgy 1832-ben, hogy azok nem felelnek meg „a legfelsőbb Felvigyázói Jussnak”.¹⁷ Bár teológiai tankönyveiket egyéb tantárgyakkal ellentétben nem kellett előzetesen bemutatniuk, utólagos cenzúra a vallási kiadványok terén is létezett.

A „teljes autonómia” feltételezése ellenére későbbi neveléstörténeti irodalmunk már számolt azzal a ténnyel, hogy a *II. Ratio Educationis*ra tekintettel az evangélikusokhoz hasonlóan a reformátusok is dolgoztak ki bizonyos „egységesítő rendelkezéseket”.¹⁸

13 „[N]em tudjuk miből áll az a systema a' melyről parantsol Ő Felsége; a' minket nem obligálhat mivel a törvény nekünk szabadságot ad a' magunk Oskolái Coordinatziójára.” TtREL I.1.a.9. 1806. aug. 9. 5. lap.

14 A legfontosabb, hogy „a' rendnek és az Oskolai könyveknek meghatározásáann törvényes Szabadságunkkal élhessünk”. TtREL II.1.c.3. Álmosd, 1816. nov. 8. 17. lap.

15 „Mivel magunk is megismerjük, hogy a' tanítandó Tárgyakra nézve [...] a' Coordinatio alól magunkat ki nem húzhatjuk”. TtREL I.1.a.11. 1817. aug. 11. 330. lap. A „disputáció” felvetése arra vonatkozott, hogy ők eleinte nem azt a munkát értékelték *Ratio Educationis*on, „amely most előnkbe adódott, hanem tsupánn azt, mely az 1790/1dik Esztendőbeli Diaeta 67dik articulusa következésére [...] már akkor meg vólt”. TtREL I.1.a.11. 1817. aug. 11. 328–329. lap.

16 TtREL I.1.a.11. 1819. márc. 30. 434–435. lap. 8. pont.

17 TtREL II.1.d.4. 1832. szept. 3. 24. lap. 97. pont.

18 MÉSZÁROS István, NÉMETH András és PUKÁNSZKY Béla, *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 340.

A koordináció hivatalos elvárásaira következtethetünk a Budai Ézsaiás nevéhez fűződő 1807. évi *Ratio Institutionis* – az úgynevezett „Álmosdi Ratio” – sorsából is, amely már 1804-ben készen állt a Tiszántúli Református Egyházkerületben, kinyomtatásával mégis megvárták az új tanügyi rendelet megjelenését, hogy az elkerülhetetlennek vélt utolsó finomításokat elvégezhessek.¹⁹ (A szabályozás félhivatalos megnevezése abból ered, hogy a nevelésügyi tanácskozsásokat gyakran tartották az egyházkerület világi főgondnokának álmosdi birtokán.) Péchy Imre 1830-tól a Tudós Társaság tagja is volt, az anyanyelv kérdéseivel a kezdetektől foglalkozott.²⁰ A *Ratio Institutionist* előkészítő tárgyalások előmunkálataiból és összgezéseiből a koncepció ország-világ előtti hivatalos jellegének bemutatására született ékes latinságú nyomtatvány.

Már önmagában az állami nevelésügyi rendelet bevarásának tényéből is a követelményekhez igazodás elvárásaira következtethetünk. Jellegzetes változásnak tűnik a *Debreceni Grammatika*²¹ (a továbbiakban DGr) tankönyvváltozatának címbeli eltérése a deklarált kiadói célkitűzéstől, amely tucatnyi tervezett kötet „született nyelvünkön”²² való megjelenését hangsúlyozta. (Ez az iskolai nyelvtankönyv szerepel az „álmosdi” *Ratio Institutionis* végén 1807-ben felsorolt helyi tankönyvek között is.) Az 1801-es jegyzőkönyvben rögzített cél szerint „az itt Debreczenbenn készült Magyar Grammatikát szedje rövid summába, hogy a gyermekek született nyelvük mesterségét megtanulhasák”. A megbízás 1806-ban²³ már azt a kitételt is tartalmazta, hogy a szerző vigyázzon „nyelvünknek afféle tulajdonságira, melyeknek tudása a Deák Nyelv tanulását könnyítheti”.²⁴ (Annak a műnek az átdolgozásáról van szó, amelynek lényege a köznép tiszta magyarságának és a magyar nyelv egyedi sajátosságainak normaként ajánlása volt.)²⁵ A tankönyv végül az alábbi címmel jelent meg nyomtatásban: „Magyar Grammatika, mely főképpen a Deák nyelv tanulására készülő magyar gyermekek számára íródott”.²⁶ E kiadvány legfeljebb közvetetten kapcsolódhat a latin nyelv oktatásához: az 1807 szeptemberében írott előszó szerint a tanulók a szófajok és szakkifejezések (azaz „mester szók”, így például a „Hajtogatás” és az „Ejtegetés”) értelmének anyanyelvükön történő

19 *Ratio Institutionis per Deputationem Literariam Álmosdini elaborata* (Debrecen: Impressit Georgius Csáthy, 1807).

20 Péchy Imre (1753–1841) a tiszántúli egyházkerület főgondnoka 1801-től 1839-ig, debreceni tanulmányai és pesti ügyvédi vizsgája után Göttingenben tanult, majd Bihar vármegye alispánja, hat alkalommal Bihar és Pest vármegyék országgyűlési követe. 1813-ban alnádorrá, 1824-ben a hétszemélyes tábla tagjává nevezték ki. A *magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában* című bilingvis dolgozat (Pest, 1806) szerzője.

21 [BENEDEK Mihály, DOMOKOS Lajos és mások], *Magyar Grammatika, melyet Készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság* (Wien: A Magyar Hírmondó Íróinak költségével, Alberti Betűivel, 1795).

22 TtREL I.1.a.9. 1801. aug. 7. 153–154. lap. 47. pont.

23 A nyelvtankönyv írására felkért Földvári József esperes ideiglenes megbízást kapott egy kollégiumi professzor helyettesítésére, majd az ügy késlekedése miatt 1806. április 18-án Komáromi Pál hajdúbosszörményi rektort kérték föl a feladatra.

24 TtREL I.1.a.9. 1806. ápr. 18. 430–431. lap.

25 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Kazinczy és a *Debreceni Grammatika*: A mű és vitatott részletei”, *Debreceni Szemle* 31 (2023): 3–32, 15–19, doi:10.59424/debreceniszemle/2023/31/1/3-32.

26 A kiadvány 1808 és 1833 között négyszer jelent meg Debreczenben; 1835-ös kiadása is az 1807-es előszót tartalmazta. Kiemelés: G. Sz. B.

bevézése után a későbbiekben valóban könnyen felfoghatták a *verbum*, a *declinatio* és a *conjugatio* fogalmát.

Neveléstörténet-írásunk kiemelkedő alkotója jelentős vívmányként üdvözölte a *II. Ratio* (1770-es elődjéhez képest érzékelhető) változását a magyar nyelv terén. Úgy értelmezi az 1806-os *Ratio Educationis* 40. paragrafusának kulcsmondatát, hogy a szóban forgó „kisgimnáziumi” évfolyamokon *maga a latin volt a tulajdonképpeni tantárgy*, a magyar nyelv megismertetése ezzel összhangban haladhatott előre, azaz a latin grammatikát, poétikát és retorikát tanulmányozva kellett megtanítani a magyar nyelv sajátosságait. A minta ugyanis „adva van a latin nyelv szakszerű oktatásában”. A tanár kezdetben a tanulók anyanyelvén magyarázta a latin grammatikát – ez nehezen történhetett volna másként –, majd „2-3 év elteltével fokozatosan tért rá a latin nyelvű magyarázatra”.²⁷

A debreceni megoldás az anyanyelv felől közelített a latinhoz. A *Ratio Institutionis* azzal indokolta a két évfolyamú anyanyelvi iskola négyévesre bővítését, hogy „az elmében formálódó fogalmak világossága főként a tökéletes anyanyelvi tudástól függ”.²⁸ Az 1812-es helyi Tanrend utasítása – a négyéves Magyar Oskola után – még a gimnázium hatodik osztályában is részletes anyanyelvű magyarázatot, illetve feleletet ír elő mind a tanár, mind a diák részéről, mielőtt latinra váltanának.²⁹ Az anyanyelvi alapozásra a helytartótanácsához juttatott válaszaikban még az 1820-as években is rendszeresen utalnak.³⁰ A század elején Budai Ézsaiás is azért adta ki a *Deák nyelv kezdete példákban* című munkáját, hogy a deákságra törekvő kezdőket megkímélje a latin szabályoktól.³¹

27 A *Ratio Educationis* főszövegben említett kulcsmondata szerint „teljes igyekezettel arra kell törekedni, hogy a magyar nyelv oktatása a többi tantárggyal együtt fokozatosan haladjon előre”, azaz másodlagos magyarázó nyelvként. MÉSZÁROS István, „Középiskolai magyar nyelv- és irodalomoktatásunk történetének első korszaka (1790–1861)”, *Magyar Nyelv* 81 (1981): 385–395, 387; MÉSZÁROS, *Középszintű iskoláink...*, 66–67.

28 A főszöveg idézett mondatában felismerhető egy Herderre visszavezethető, nyelvi univerzalizmust elutasító nyelvfilozófia hatása. A folytatás: „Valójában a jó polgárok, hű alattvalók és tisztességes keresztények képzése az anyanyelven kívül – úgy tűnik – semmiféle nyelvet nem igényel.” A latin eredeti: „Ipsa quoque notionum, quae animo informantur claritas, a perfecta linguae vernaculae cognitione multum pendet. Jam vero bonorum civium, fidelium subditorum, proborumque christianorum educatio nullam, praeter vernaculam, requirere linguam videtur.” *Ratio Institutionis...*, 4.

29 A mitológiát Pomey műve szerint „elbeszélvénn előre mindenkor, és elbeszélvtvénn Tanítványaiaval először Magyarul, azután Deákul”. A’ tanítók kötelességei, A’ tanítónivalók és ezeknek rendi és módja [...] (Debrecen: Csáthy György, 1812), 43.

30 „A Magyar Nyelv tanítása és tanulása [...] annak tudományos értésének a fundamentoma már az alsóbb Vernacula [anyanyelvi] Oskolákba, a’ magyar Grammatica tanitódása által megvettetik; a’ Deák oskolákban osztán a’ Tanítás éppen ahoz a’ Magyar Grammaticához alkalmaztatódik.” TtREL II.1.d.3. 1827. jan. 19. 614–615. lap.

31 „[A]zt pedig kívánni nem lehet, hogy a’ gyermek, a’ ki most kezdi a Deák nyelvet tanulni, már annak deákul írott réguláit is megértse” – indokol az 1804. március 24-én kelt előszó. (E tankönyv kilenc kiadást ért meg 1851-ig.) BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 84.

Margócsy István tanulmánya a magyar nyelv és a hazai iskoláztatás kapcsolatát öszszegzi. Főcíme szerint nyelvünk iskolai jelenlétét vizsgálja – ami elvben magába foglalja az anyanyelvű oktatás kérdését is –, míg a mű utolsó fejezete az iskolai nyelvoktatás történetének adattárát kínálja. Ennek az adattárnak az esetlegességét és bizonytalanságát a szerző a 19. századvég pontatlan és gyakran ellenőrizhetetlen közleményeinek tulajdonítja, teljes joggal.³² A Millennium ünneplésével összefüggő kezdeményezés országsszerte hatalmas információtömeggel gazdagította neveléstörténetünket, de a kampányszerű nekibuzdulás eredménye valóban gyakran vált félreértések forrásává: a Debreceni Kollégiummal kapcsolatos vélekedéseket nemegyszer helyi szerzők okfejtései indították vitatható irányba.

A neveléstörténeti irodalom kardinális kérdésekben is megmutatkozó bizonytalanságai a magyarnyelvűséggel kapcsolatban is óvatosságra intenek.³³ Mint látni fogjuk, a szakirodalom több esetben a 18. századvég legfontosabb lépéseit is bagatellizálja vagy figyelmen kívül hagyja, olykor nivellálja a magyar nyelv tanítása, illetve a magyar tanítási nyelv közötti kolosszális különbséget. Az alább tárgyalandó akadályokon túl rendkívüli nehézségeket okoz a nyelvileg és fogalmilag heterogén források egységes értelmezése. További félreértések forrása a tervezetek, javaslatok és magyar nyelvű iskolai ünnepségek (disputák, ünnepélyes záróvizsgák)³⁴ azonos szinten kezelése a hét-köznapi anyanyelvű nevelési gyakorlatával. A nemzeti érzés ébredésének jele, ha egy püspök főispán magyar nyelven nyit meg egy vármegyei közgyűlést, de a hasonló tények színes csokrai – ha háttérként nem is függetlenek témánktól – nyelvünk iskolai jelenléte szempontjából irrelevánsak.

A református egyház- és iskolatörténet jól ismert ténye, hogy Sárospatakon 1796-tól a gimnáziumban minden tárgyat, a főiskolán „több tantárgyat” magyarul tanítottak. Természetesen az átállás pusztán a magyar tudományos szaknyelv hiányosságai mi-

32 MARGÓCSY István, „A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban: Adattár az iskolai nyelvoktatás történetéhez”, in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. Bíró Ferenc, 71–151 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2005), 128.

33 Mészáros István hiányolja például a Maróthi György javaslatainak sorsára vonatkozó adatokat, továbbá úgy véli, hogy a Debreceni Kollégium felső tagozatának képzési idejét három évre emelték 1742-ben. Valójában rendelkezésünkre állnak a konzisztórium jegyzőkönyvek és egyéb dokumentumok, illetve a század végéig a források és az ismert diákéletutak összessége igazolja a *hatéves* akadémiai tagozat létét. MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 536. Maróthi 1743-ban megjelent és a reformkorig használt magyar nyelvű számtankönyvről megjegyzi, hogy akkoriban tankönyvként nem számíthatott volna engedélyezésre. Lásd *uo.*, 598.

34 E korban gyakori volt az arisztokrata növendékek ünnepélyes záróvizsgálatainak kinyomtatása. Domokos Lajos idejében Debrecen azt is megtiltotta, hogy előre kiadott kérdésekre előre megírt válaszokkal brillírozzanak a diákok a vizsgára összegyűlt közönség előtt. Elvben már előadások előtt el kellett olvasniuk a tárgyalandó auktorokat, olvasmányaikról kivonatokat készítettek, melyeket vizsgák alkalmával bemutattak, így azokból is számon lehetett kérni őket. Ilyen „olvasónaplókat” a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (a továbbiakban: TtREK) Kézirattára is őriz, pl. R 256-os jelzettel.

att is minden intézményben rendkívüli nehézségekbe ütközött, így Benda Kálmán írásai szerint 1815-ben és 1828-ban részleges visszalépés érzékelhető a klasszikus értékek javára.³⁵ A neveléstudomány ugyanakkor nagyra becsüli Miklós László (Göttingenben képzett, Herder és a német neohumanisták nézeteit is közvetítő) pataki professzort, aki egész működése során – 1820 és 1840 között – a klasszikus értékek létjogosultságáért küzdött, tiltakozva a filológiai és természettudományi tárgyak szembeállításával ellen.³⁶

Debrecenben egy 1797. évi április 25-i egyházkerületi határozat írta elő, „hogy Tiszteletes Professzor Uramék a’ közelebbi Majus 1-ső napján kezdődő iskolai esztendő-től fogva átallyába mindenféle tudományokat Magyar Nyelven tanítsanak”.³⁷ Világosan látták e kérdés jelentőségét a „külső világi előjárók” is, hiszen egyikük az 1795-ben publikált debreceni *Magyar Grammatika* (DGr) szerzője volt.

Véleményük a gyakran idézett 1797-es döntés elvi indoklásából is egyértelmű: „Professzor uraimék”

akarmelly világos és Tanítványaik értékéhez alkalmaztatott Deáksággal igyekezzenek is élni a’ tanításbann úgy tapasztallyák mindazáltal hogy [...] az időt hosszas magyarázásokkal kéntelenítettven el tölteni [...] a’ mint kívánnák nem haladhatnak. [...] Sok olyan nemzetek példája továbbá a’ melyek az iskolábann már született nyelveken tanítanak és írják a’ szükséges könyveket, nyilván bizonyítja, hogy 40 vagy 50 Esztendőök alatt többre mentek a’ Tudományokbann, mint sok olyann századok alatt, a’ melyekben a’ Deák nyelvel éltek.

Az iménti jól ismert jegyzőkönyvi részlettel ellentétben szakirodalmunk meglepően keveset tud, olykor tudomást sem vesz a folytatásról: túlnyomó többségükben ismeretlenek maradtak az 1833 előtti magyar nyelvű oktatás fordulatokban és eredményekben, így nyomtatott magyar tankönyvekben is gazdag történetének dokumentumai. A kérdés megítélését a teljes autonómia feltételezése is befolyásolja, miközben pejoratív színezetet kap az oktatási intézmények elemi kötelezettsége: az adott helyzetben a latin nyelv változó szerepe mellett is kenyérkeresetre alkalmassá kellett tenniük hallgatóikat. A forrásokhoz viszonyítva hiányérzetet kelt Mészáros István alábbi összegzése:

A magyarországi reformátusok iskolái szinte kivétel nélkül magyar lakosságú helységekből voltak, s az illetékes tanügyi vezetők az autonómia birtokában már korábban akadálytalanul intézkedhettek volna a tanítás teljes magyarnyelvűségéről. De például a

35 BENDA Kálmán, „A Kollégium története 1703-tól 1849-ig”, in *A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, 87–115 (Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981), 109.

36 FEHÉR, „Reformkori sajtóviták...”, 153–154.

37 Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. 1797. ápr. 25. 115–117. lap, 29. pont, 116. A határozat teljes szövegét a Kollégium 18. századi neveléstörténeti forrásaival és a latin felterjesztések, illetve nyomtatványok magyar fordításával együtt közöltem: G[ÁBORJÁNI]. SZABÓ Botond, szerk., tan., *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*, ford. KRISTÓF Ilona, SZABADI István és SZABÓ András (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 1996), 256–258.

debreceni egyházkerület is csak 1833-ban rendelte el, hogy a debreceni kollégiumban – a törvénytanon kívül – minden tantárgyat magyarul kell tanítani. Kivételt csak a sárospataki kollégium jelentett. Ellentétben a többi protestáns iskolával itt már 1796-tól kezdve magyarul folyt több gimnáziumi tantárgy oktatása, sőt a századforduló körüli időben számos magyar nyelvű gimnáziumi tankönyvet is megjelentettek a sárospataki tanárok. A neves kollégiumban ez az állapot – rövidebb-hosszabb időszakos visszatérésekkel a latin nyelvű oktatáshoz, a terjedelmesebb latinsághoz – a reformkor végéig megmaradt.³⁸

„Időszakos visszatérések” és az átmenetiség karaktere

A protestánsok egyes publikációk szerint „szabad kezet kaptak” iskoláik tananyagának összeállítására, a helyi tantervek mégis alig különböztek egymástól, sőt „az 1806-i Ratio Educationis középszintű tananyagától sem különböztek alapvető, lényeges vonatkozásokban”.³⁹ Úgy vélem, a hasonlóságok előmozdításában okvetlenül szerepet játszott, hogy időnként a *Ratio Educationistól* való jelentéktelen eltéréseket is megbüntették. (Mint erre még visszatérek, volt idő, amikor a pesti egyetem jogi vagy orvosi karaira jelentkező debreceni hallgatóknak éppen ezen eltérések miatt kellett megismételniük utolsó filozófiai tanévüket.) Ha ez hivatalos rendelkezés értelmében és elvi alapon történt így, milyen következményekkel járhatott volna a latin nyelvtudás fogyatkozása azon az egyetemen, amely – ha hihetünk az egybehangzó forrásoknak – minden karán latinul oktatott?

A neveléstörténeti irodalom állásfoglalásai a témával foglalkozó szintézisek szerzői is befolyásolták. Az iméntiekhez hasonló szemléletű tanulmányok alapján nehezen értelmezhető másként az 1797-es rendelkezés, mint hogy Debrecenben „Domokos Lajos iniciatívájára, vitát nyitottak a magyar nyelvű oktatásról”, és

e folyamatosan zajló vita miatt a magyar nyelv oktatása, valamint iskolai és tudományos használata még nagyon sokáig nem vált teljesen általánossá: a protestáns iskolákban továbbra is kizárólag a latin nyelv oktatási és társalgási használatát szorgalmazzák, s folyamatosan tiltják a magyar nyelven való beszédet.⁴⁰

A debreceni döntés végrehajtásának egyes lépéseit, azok változtatásait és az optimális megoldások keresését a következő négy alfejezetben ismertetem, a legfontosabb források bemutatásával. Mert a helyzet rendkívüli nehézségéből adódóan Debrecenben is mutatkoznak „időszakos visszatérések”, ideiglenes vagy részleges visszalépések. A *Magyar Grammatika* (DGr) már 1795-ben hangsúlyozta az új fogalmak, a magyar „Mester-Szók (technica vocabula)” alkalmazásának problémáit. Akkoriban ugyanis egy anyanyelvű szöveg pusztán azáltal is homályossá válhatott, ha az új magyar szakki-

38 Mészáros, „Középiskolai magyar...”, 390.

39 Mészáros, *Középszintű iskoláink...*, 60.

40 MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 73–74.

fejezések után „a Deák megszokott nevezetek nem tevődtek Rekeszben (Parenthesis-benn) utánok”.⁴¹

A DGr egyik szerzője (a helyi oktatási folyamatok „politikai” vezénnyelője), Domokos Lajos már 1799 és 1802 között írásban jelezte a sokasodó problémákat: „már majd anynyi Magyar nyelv van, a’ mennyi Magyar könyv”.⁴² Arra is felhívta a figyelmet, hogy az új szavak „kiválogatódása” – azaz széles körben történő befogadása – időt igényel.⁴³ Zsigmond Ferenc szerint az 1800-ban létrehozott jogi tanszék is „rést ütött a tanítás magyarnyelvűségén”, mert olyan mértékben hiányoztak a megfelelő „műszavaink”, hogy Széplaki Pál latinul tartotta előadásait.⁴⁴ (Bár 1844 előtt ez valóban kivételes a debreceni jogtanításban, írásom egyetlen illusztrációja azt is tanúsítja, hogy Széplaki professzornak is voltak magyar előadásai.)

A kezdeti visszalépések egyik kiváltó oka mindenütt az lehetett, hogy az első magyar nyelvű vizsgák eredményei a kiforratlan szaknyelvi megoldások miatt siralmasnak bizonyultak.⁴⁵ Mint Törös László összegzi e kérdést, nagy várákozás előzte meg az „exámeneket”, de az eredmény „gyarló volt [...] aminthogy nem is lehetett más olyan átmenet nélküli erőltetés után. Valami szörnyű keveréknyelv állhatott elő”, melynek hatására a magyar nyelv hívei középutat kerestek, de nem „alulról-felfelé” haladtak, hanem „egyes tárgyakat latinul, másokat meg magyarul adattak elő”.⁴⁶ „Pura mathesisből analysis finitorum”: így hangzott 1810-ben egy jellegzetes magyar tanügyi mellékmondat egy félév anyagának tematikai behatárolására, ráadásul az ifjakat „a’ számoknak cum signis Positivis et Negativis leendő tractáltatásához” „szokatták”.⁴⁷ Ekkoriban a legtöbb erőfeszítés valószínűleg az egyes szaktárgyakon belül, azok magyarítása érdekében történt. Mindenesetre a magyar nyelv tanításának nyelvészeti tapasztalatai tá-

41 DGr, XXVI („Előljáró Beszéd”). Amennyiben például egy szövegben a küldöttség vagy bizottság újonnan kiöltött fogalma – az általánosan használt „deputációt” helyettesítendő – nem kapott volna zárójelben latin magyarázatot, megértése rendkívül bizonytalanná válhatott.

42 Domokos Lajos Weszprémi István *Pannoniae luctus...* című művéhez írott előszavából: DOMOKOS Lajos, „Előljáró beszéd”, in WESZPRÉMI István, *Pannoniae luctus* [...], V–XXX (Pozsony: Sumptibus et typis Simonis Petri Weber, 1799), XXV–XXVI.

43 „Idő is kíváncsatik ahoz, míg az olyan ujj szónak a’ java kiválogatódik és bevevődik, a’ mint más nyelvek példájából láttuk.” Az 1802-ben befejezett kézirat fordítói előszavából. François de Salignac de La Mothe-FÉNELON, *Telemaknak az Ulisses fiának csudálatos történetei*, ford. DOMOKOS Lajos, szerk., tan. KÖPECZY Béla (Budapest: Magyar Helikon–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 33.

44 ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története 1538 (?) – 1938* (Debrecen: Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 1937), 132; MAGYAR Balázs Dávid, *A jogtanítás története a Debreceni Református Kollégiumban 1742–1914*, Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére 6 (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2024), 25–26.

45 MOLNÁR Ágnes, *Debreceni arcok a felvilágosodás századából* (Budapest: szerzői kiadás, 1939), 83.

46 TÖRÖS László, *Sárvári Pál, Arany János professzora: Egy század a magyar kálvinista iskolázásból* (Nagykőrös: Dajka Lajos könyvnyomdája, 1939), 70. A szerző főként Sárvári Pál feljegyzéseit hasznosítja, aki hallgatói szerint „szörnyen keverte a deák és a magyar nyelvet”.

47 TITREL I.1.b.49. 1811. 999. pont. A sárospataki Systhema literarium, kelt 1810. szept. 24. T. Kesziben.

mogatták a magyar tanítási nyelv bevezetését, mert a kor egyes grammatikái feltárták az új szavak alkotásának eljárásait.⁴⁸

A tannyelv végleges magyarra váltása terén nélkülözhetetlenek ennek az átmeneti időszaknak az eredményei, gyakorlata és távoli régiókra is kiható tapasztalatai. Mert a magyar tannyelv többéves vajdúddással születő helyi szókészletét a rektóriákra induló tanítók is magukkal vitték. A Debreceni Kollégiumból csupán az 1800 és 1810 közötti évtizedben 821 rektor és praeceptor távozott a Tiszántúl, a Dunamellék és a Dunántúl távoli református iskoláiba.⁴⁹ Ezek közül az „academica promóciót”, azaz külföldi egyetemjárást biztosító egyházközösségekbe csak a legkiválóbbak juthattak el.⁵⁰ Ezért tulajdonít kimagasló szerepet Benkő Loránd az iskolavárosnak és nyomdászati központnak a nyelvi egységesülés folyamatában: egész csoport Debrecenben tanult dunántúli íróknál mutatja ki tanulmányi éveik egységesítő hatását.⁵¹

Az átmenet karaktere és nehézségei mindenütt és minden szinten érzékelhetők: a helytartótanács kérdésére a pesti egyetemen állítólag még 1841-ben is csak egyetlen professzor lett volna hajlandó magyarul tanítani, a német anyanyelvű Schedius Lajos. Korábban Révai Miklós is latinul tanította a magyar nyelvet és irodalmat; kedvelt tanítványa, Horvát István délibábos nyelvi és őstörténeti vonzalmai dacára is úgy vélekedett az 1840-es években, hogy „a diplomatikát, heraldikát, numizmatikát, geneológiát *nem lehet magyarul előadni*”. Ugyanekkor a szintén magyar anyanyelvű Jedlik Ányos számára „a matematika és a fizika magyar nyelven való előadása *kényelmetlen volna*”.⁵² Következésképpen egyetlen egyetemünkön „az 1844-es magyar államnyelvi törvény kihirdetése után is maradtak latin nyelvű előadások, egészen az 1860–61-es tanévig”.⁵³

48 Például „Tóldalékok a XI. részhez, melyly vagyon a Szók formálódásáról”, DGr, 239–352. A *Grammatika* hívta fel számos nyelvújító figyelmét a szóalkotás legelterjedtebb módjára. TOLNAI Vilmos, „A Debreceni Grammatika és az elvonás”, *Nyelvőr* 33 (1904): 211–212.

49 RÁCZ, *Az Ország iskolája*, 175–178.

50 Azoktól a tógás diákoktól, akik nagyobb rektóriára mennének, „a’ Német és Frantzia nyelv tudása is megkívántatik”. TtREL I.1.a.11. 1815. nov. 9. 207. lap. (Kerekes Ferenc professzor – tudományos tapasztalatai alapján – a húszas években már a német nyelv nagyobb hasznossága mellett érvelt, a 18. században szintén bevezetett francia nyelvoktatáshoz viszonyítva.) A tiszántúliak megköszönték a Bécsben felállítandó Protestáns Teológiai Intézet javaslatát, de kérvényezték, hogy a professzorságra vagy nagyobb eklézsiákra készítendő diákjaik folytathassák peregrinációjukat. TtREL I.1.a.4. 1820. aug. 12. 511. lap. 51. pont. Az utóbbinak köszönhető, hogy Debrecenben 1848 előtt kizárólag külföldi egyetemen képzett tanár léphetett katedrára.

51 BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 438–439, 470. Megállapításai 250 író közel 600 művének elemzésén alapulnak.

52 MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 75. Kiemelések: G. Sz. B.

53 MARGÓCSY István, „A magyar nyelv oktatása mint egyetemi diszciplína”, *Magyar Nyelvőr* 116 (1992): 185–192, 187.

A nyelvi átállásról idézett 1797. évi tiszántúli rendelkezés természetesen meg kívánta őrizni a növendékek jó latinkészségét:

a' Deák nyelv tudása nem tsak azokbann kívántatik meg, a' kik tudós emberek szándékoznak lenni, hanem hazánk állapotja még azonn fojtábann való beszéllést is múlhatatlanúl szükségessé teszi azokra nézve, valakik akármedly féle kisebb vagy nagyobb hivataloknak elérésére szándékoznak, erre nézve ismét rendeltetik, hogy alsóbb iskolákra vigyázó professzor Uram ezeknek Tanítóit úgy igazgassa és oktassa, hogy a Deák nyelvet ezután még szorgalmasabban és nagyobb előmenetellel tanítsák és azt Tanítványai nagyobb készséggel tudhassák [...] Mindnyájan pedig Tiszt. Professor Uramék azonn legyenek, hogy a' *Magyar Nyelven való egygyütt beszéllést tilalmazó Oskolai Törvény szorossan meg tartódjék.*⁵⁴

A magyar társalgást tehát valóban folyamatosan tiltották, de korántsem a Budai Ézsaiásnak tulajdonított „klasszikus irány” hatására és 1804 után. Éppen ellenkezőleg: a magyar tannyelvről szóló rendelkezés záró soraiban erősítették meg a régi iskolai törvényt, a „follytában való” deák beszédkészség megőrzése érdekében. Az 1812-es tanrend például azzal magyarázta a nélkülözhetetlen latintudás hanyatlását, hogy az osztály- és a magántanítók „ritkánn vagy soha Tanítványaikkal Deákul nem beszélnek”,⁵⁵ ezért követelik ismételten a latin nyelv használatát. Ugyanakkor a gimnáziumi tagozat tankönyvei esetében (ha deákul van, mint például Hasse, Schütz, Nieuport) „kezdje a' világosítást a közelebbi [1797-es] mód szerint Magyarúl, ezután kérdezze; továbbá pedig mondja el először maga, azután mondassa el Deákul”. A számvetés példáit legelőször „a' veteranus syntaxistákon” kezdték a tanítók latinul is elmondani, a magyar felvezetés után.⁵⁶

Bár nem alakulhatott minden pontosan úgy, ahogy eltervezték, pusztá feltételezés, hogy a magyar nyelv 1806 után kiszorult volna a debreceni oktatásból. Az utóbbi elképzelés egyik magyarázata lehet, hogy későbbi korok nézőpontjából szinte felfoghatatlan az a tény, hogy egy iskolában egyes tanórák magyar nyelven nem jelentette egyúttal azt is, hogy az elhangzottakból a feleltetés is csak magyarul történhet, mint ahogy azt sem, hogy a diákok egymás között anyanyelvükön társaloghattak volna. Ezzel szemben az *Egyházkerület illetékesei már 1798-ban azt javasolták, hogy a latintudás hanyatlását megelőzendő több magyarul oktatott tantárgyban latinul történjék a számonkérés.* Ami a társalgási nyelvet illeti, Czuczor Gergely paptanár, a magyar nyelv lelkes híve 1828-ban még azt is „közönségesen [értsd: általánosan] bevett szokásnak” mondja, hogy a tanuló az egész országban latinul kötelesek egymással beszélgetni.⁵⁷

54 Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. 1797. ápr. 25. 116. lap. 29. pont. Kiemelés: G. Sz. B.

55 A' tanítók kötelességei... (1812), 14, 19. A „publicus” praeceptorok mellett minden egyes tanulónak volt „privát” praeptora is, akik naponkénti foglalkozással enyhítették a zsúfolt tantermek hátrányait.

56 Uo., 11, 12. Kiemelés: G. Sz. B.

57 Czuczor Gergely, „A Magyar Nyelv állapota Gymnásiumainkban”, *Tudományos Gyűjtemény* 12, 10. sz. (1828): 72–83, 81.

A latinul feleltetés előírása általában olyan formában jelent meg a későbbi jegyzőkönyvekben, hogy nem történik utalás az előadás nyelvére, illetve az erről szóló, minden érintett által jól ismert rendelkezés megfelelő jegyzőkönyvi pontjára.⁵⁸ Nehéz helyzetben lehetett a kevés 20–21. századi kutató, akiknek e sok száz oldalra terjedő forráscsoport olvasása alkalmával egy-egy latin számonkérés hangsúlyozása esetében is az adott tantárgy anyanyelvű oktatását kellett volna gyanítaniuk. (A források időnként a későbbiekben is utalnak az 1797. évi jegyzőkönyv 29. pontjára, de ez meglehetősen ritkán történt.)⁵⁹

„Olyanoknak lenni declaráltatnak tacite, hogy a mit anyai nyelvonn tudnak, azt Deákul is tudják”

Az előadás és a számonkérés nyelvének eltérése nehézségeket okozhatott az átlagos diákoknak, de ezt az utat mégis járhatónak vélte a kor több jeles tanáregyénisége. Az alább ismertetendő rendelkezés lényege, hogy mivel Domokos Lajos idejében megtiltották a professzorok „diktálását” (előadásaik tollba mondását, azaz a „diktatúrával történő tanítást”) és az úgynevezett „raptúrát”,⁶⁰ a hallgatóság csupán a lényeges adatokat (például személy- és helyneveket, évszámokat és kulcsszavakat) jegyezhetette fel a tanórákon. Tekintettel arra, hogy a diákoknak minden előadás után szabad órájuk volt – éppen a „repetitio” céljából –, ezt az időt kellett arra szánniuk, hogy az elhangzottakat saját szavaikkal írásban összegezzék magyarul, majd latinra fordítsák. Ez az eljárás egyúttal segítette a hallottak bevéését is.

A midőnn a Consistorium, a Tudományoknak Született nyelvünkön való tanítását rendelte, ugyanakkor bizonyos módokat is szabott, a Tanulóknak a Deák nyelvbenn való gyakoroltására; [...] Illyen módnak tartja a Consistorium egyebek felett ezt: hogy a *melyeket a Tanulók magyar nyelvonn hallgatnak, azokat Deákul is elő tudják adni.*

A hallgatólagosan kétnyelvűnek deklarált diákok tehát

a Letzkékenn *Praenotatiókat* tésznek, és ezeknél fogva azt amit az elébbeni órán hallgattak, magok stilusával *deducalják ’s írják le; azután pedig azt a Deductiót Deák nyelvenn veszik stilusba:* mivel midőnn a Tanulók erről gondolkoznak, az által maga a dolog is jobban megfőződik és megmarad elméjékben. [...] a mellyekből kérdeződnek *nem tsak magyarul, hanem Deákul is* tudjanak felelni az Examenekben. A Moralis Theologiából, Exegeticából való Examen ezután is mehet magyar nyelvonn.⁶¹

58 Rendelkezés a magyar tanítási nyelvről: TtREL II.1.d.2. 1797. ápr. 25. 115–117. lap. 29. pont.

59 „Mi tehát előttünk tartván a Vener. Superintendentiának 1797-ben a 29. szám alatt költ. rendelkezését, mely szerint reánk bízódott, hogy *magyar nyelven* [...]” Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. 1800. ápr. 27., 210. lap. A kiemelések a tanulmány szerzőjétől származnak itt és a továbbiakban. (Az 1797. évi 29. napirendi pontot időnként tartalmi utalás nélkül is említik.)

60 TtREL I.1.a.9. 141. lap. 29-b pont. Midőnn az ún. „raptúra tiltatik”, az előjárók nem a jegyzetelést akadályozzák, hanem „tsak azt akarja a Consistorium, hogy szóról szóra ne írják le”.

61 TtREL I.1.a.9. 1801. ápr. 21. 141–143. lap. 29-b pont. Kiemelés: G. Sz. B.

Budai Ézsaiás az iméntiekhez nagyon hasonlóan érvel a századfordulón, *Közönséges História*jának előszavában:

*a' Deák Literatúrábann éppenn azzal fogom elősegélleni Tanítványimat, hogy ezt Magyarúl írtam. Valamint minden nyelvnek, úgy a' Deáknak is az a' természete, hogy abbann egyedül a gyakorlás által mehetni elébb. A' gyakorlás nem abbann áll, hogy valamely tudományt vagy akármely dólgot Deákul adjunk elő, hanem abbann, hogy magok azok, kik, ezt a nyelvet tanulják, próbálgassák meg fordítani, a' mi született nyelvekenn monódott vagy tevődött fel.*⁶²

Középszintű iskoláink monográfiája nem érzel „újítást” az 1807-es debreceni *Ratio Institutionis* tanrendjében, amely a gimnáziumot négyesztendős, ígéretes „Magyar Oskolával” és magyar tankönyvekkel alapozta meg. Az utóbbi iskola a *II. Ratio Educationis* nyilvánvaló hatását is mutatja, életkori sajátosságok figyelembevételével tanítva természetrajzot, aritmetikát (Maróthy gyakorlati életből vett példáival, különféle mértékegységek átszámításaival), technológiát, Magyarország és Európa földrajzát, illetve helyesírást és egyéb tárgyakat.⁶³ E monográfia szerint a debreceni „kisgimnázium négy esztendejét szinte teljes mértékben a latin nyelv tanulása tölti ki, emellett földrajz, matematika, szépírás és éneklés szerepel a tanrendben”.⁶⁴ Ha pótoljuk e felsorolásban a *Ratio Institutionis*ban szereplő keresztyén etikát, a magyar nyelvű hittani ismereteket, illetve az újkori földrajz mellett a történelemtanítást megalapozó ókori egyetemes történelmet és földrajzot („Historia et Geographia Antiqua”), a tananyag tartalmi szempontból, a latin dominanciát és az óraszámot tekintve is összemérhető a kor „állami” követelményeivel.⁶⁵

Budai Ézsaiás 1800-ban kiadott, említett történelemkönyvéről (ugyanitt) így értesülünk: „a matematika mellett sor kerül a magyar történelemre is, de *csupán a latin nyelv-tanulás eszközeként: a magyar nyelvű történelemkönyvet latinra fordítják a tanulók.*”⁶⁶

62 BUDAI Ézsaiás, *Közönséges História* [...] *Első része* (Debrecen: Szigethy Mihály által, 1800), XIII–XIV. Kiemelés: G. Sz. B.

63 *Ratio Institutionis*..., 4–5, illetve a kisgimnázium tantárgyai: *uo.*, 6–7.

64 MÉSZÁROS, *Középszintű iskoláink*..., 62. Tény, hogy a négy „vernaculáris” tanév után (legalábbis az 1812-es tanrend előtt) a reáltárgyak többségének, illetve a nemzet múltjával és jelenével kapcsolatos mélyebb ismereteknek nem a gimnáziumban, hanem az akadémiai tagozaton volt a helyük.

65 Mészáros István könyvének táblázatában (Mészáros, *Középszintű iskoláink*..., 59.) az „állami” iskola-rendszerben a gimnázium I–IV. osztályában a heti 19–20 tanórából az óraszám több mint fele, azaz 11 óra volt latin (illetve egy-egy évben 10 és 12). Emellett hetente 2 matematika- (a II. évben 3), 2 földrajz- (csak a II. évtől), 2 történelem- (csak a III. évtől) és 2 hittanóra volt. Az 1812-es debreceni tanrend III. Deák Oskolájában heti 4 matematikaóra volt. *A' tanítók köteleességei*... (1812), 35.

66 A szerző munkáiban az „állami” intézmények latin órái „latin, magyar és anyanyelvi” óra megnevezéssel. MÉSZÁROS, *Középszintű iskoláink*..., 59. A *II. Ratio Educationis* latin órái is (*uo.*, VI. táblázat) „latin nyelv-tan szöveggyűjteménnyel és a magyar nyelvvel” néven szerepelnek. A szerző lexikoncikkében – lásd írásom 1. lábjegyzetét – Verseghy Ferenc magyar nyelv-tanának nem kisebbíti érdemeit, hogy latinul íródott és úgy is tanították, noha Czuczor Gergely írása szerint (CZUCZOR, „A Magyar Nyelv állapota...”, 6.) a tanárok csalódtak e mű didaktikai alkalmatlansága, száraz grammatizálása, másrészt a kortárs magyar irodalom teljes mellőzése miatt.

(Mint láttuk, a tankönyvíró Budai úgy érvelt, hogy a diákok által értelmezett szöveg latinra fordítása egyéni erőfeszítéssel jár, melynek hatására – vélhetőleg mindkét nyelven – „jobban megfőződik és megmarad elméjékben”).⁶⁷

„...vádolják ezt az iskolát, hogy áttalában minden tudományok magyarul tanítódván benne a Deák Nyelv mellőződik”

Az élet és a hatalmas diáklétszám további menet közbeni korrekciókra készítette az intézményt, mert a gyakran 150 fő feletti hallgatóságból vélhetőleg azok a tanulók tudtak magasabb szinten megfelelni a kívánalmaknak, akik a tanulmányi rangsor szerinti ülésrendben egyébként is tanáruk közelében ültek. A professzorok ezért írásban jelezték a Konzisztóriumnak, hogy „a folytábann való Deák beszéd” gyakorlására kevés időt szakíthatnak.

Mi tehát előttünk tartván a Vener. Superintendentiának 1797-ben a 29. szám alatt költ rendelését, mely szerint reánk bízódott, hogy a magyar nyelven való tanítás mellett a Deák nyelvben való gyakorlásnak módjáról is gondolkoznánk, hogy a Deák beszéd hallásából is gyarapodjanak a promptitudóba tanítványaink, egyszersmind azoknak panaszs szokra is meg felellyünk, akik vádolják ezt az iskolát, hogy áttalában minden tudományok magyarul tanítódván benne a Deák Nyelv mellőződik el.⁶⁸

Megoldásként az alábbiakat javasolták:

mindenik professor a reá bízódott tudományok közzül egyet *Deák nyelven tanítson* Tanítványainak, és ugyan azon nyelvenn examinállyon⁶⁹ [...] így tanítójuk beszédének hallása inkább példájok lehet mindnyájoknak a követésre, mintha Tanuló Társaiknak magok hibás Deákságokkal való feleletjeiket hallják.⁷⁰

Az eljárók az első évek tapasztalataiból arra következtettek, hogy a teológia esetében célszerűbb „a” Sidó Archeológia” latin előadása, mint a *Szentírás* magyarázatáé, ugyanígy a „Jus Patrium”-ot is szerencsésebb folytonosan latinul oktatni. 1800-tól a matema-

67 TtREL I.1.a.9. 1801. ápr. 21. 143. lap. 29-b pont. A Debreceni Kollégium III. és IV. gimnáziumi osztályának tanrendjében többször előfordul magyar kézikönyvek és tankönyvek latinra fordíttatása: „Versio latina Enchiridii Hungarici in latinum” stb. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az alaposan megismert magyar történelemkönyv fordítása („Historiam Hungariae Vernaculam latine reddet”) – továbbá a praeceptorokkal ezekről folytatott társalgás minden szombat délután, a hibák kijavításával egyidejűleg – segítette a folyékony és könnyed latin beszédkézséget. Vö. *Ratio Institutionis...*, 6–7.

68 Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. 1800. ápr. 27. 210. lap.

69 Egyes tantárgyak és tanárok esetében időnként ezután is találkozunk az „ugyan azon nyelvenn” való vizsgáztatással ellenkező utasítással: „készítse el T. Professor uram a maga Logicáját; Addig pedig kövesse [...] Walter Deákul kiadott Logicáját és Metaphysicáját, melyből mind elébb 350 Exemplárt kell hozatni; magyarul tanítsa, de Deákul examináljon...” Kiemelés: G. Sz. B. A Lengyel József professzorra vonatkozó utasítást lásd TtREL I.1.a. 1801. márc. 25. 134. lap.

70 Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. 1800. ápr. 27. 210–211. lap. 78. pont. Kiemelés: G. Sz. B.

tika – az alkalmazott matematikán belül például a földmérés –, ezen kívül a fizika, a mechanika és az asztronómia tanára, Sárvári Pál eleinte csak „az Optica Scientiákat” tanította latinul, míg Lengyel József (a filozófia, a filozófiatörténet, a logika, a politika és más stúdiumok professzora) a természetjogot, a „Jus Naturae”-t.⁷¹

A kezdeti súlyos problémák hatására kétségkívül meghátrálás, hogy a döntéssel ellentétben nem oktattak mindent magyarul – tehát több tárgyban is visszalépés történt –, az viszont a latin nyelvvel kapcsolatos általános elvárások teljesítését segíthette, hogy egyes magyar ismeretek bevésését vagy ismétlését (két legyet ütven egy csapásra) adott tankönyvek és szövegek latinra fordításával is gyakoroltatták. Az 1800-as tanév első félévében az akadémiai tagozaton arra is volt példa, hogy a teológiai tanárok felváltva vizsgáztattak magyarul és latinul, míg a többi professzor (az előadás nyelvétől függetlenül) csak deákul.⁷² Lényeges azonban, hogy e folytonos változással járó időszakban a tantárgyak bizonyos részét minden tagozaton magyarul, illetve az akadémiai tagozaton felváltva: hol magyarul, hol latinul tanították.

A magyar nyelvű tankönyvek elvi háttéréről egy 1801. augusztus 7-i egyházkerületi jegyzőkönyvből értesülünk. A főkurátor szerint „hasznos volna az alsó iskolákban, a közönséges életre megkívántató némely Tudományokat is tanítani, minéműek volnának: a Természeti dolgok Historiája, a Physica, mechanica, Hazánk Politica állapotja, Historiája és egyebek”. Domokos Lajos vezetésével létrejött egy bizottság a tanítandók és a tankönyvek tárgyalására, melynek tagjai „arról is gondolkozzanak, [...] kikre lehetne bízni az ilyen könyveknek született nyelvünkön minél előbb leendő elkészítését?” 1801. október 6-án már jóváhagyták tucatnyi magyar nyelvű kötet tervezetét.⁷³ E kiadványok jelentős része három-négy éven belül nyomdába került.

Tévedések és részgazságok

Bajkó Mátyás korai ideologikus munkája nem foglalkozik néhány döntő lépéssel és visszalépéssel, tulajdonképpen a „mindent vagy semmit” álláspontját képviseli. A helyzetet úgy értelmezi, hogy a Debreceni Kollégiumban 1796-ban (sic!) „törvénybe iktatták” a magyarnyelvűséget, de ezt „a belső, főleg vallási ortodoxia miatt” csak 1833-tól valósítják meg.⁷⁴ Amennyiben nem veszünk tudomást jó néhány tantárgyról és az 1820-as években az alapítványtevők végrendelete értelmében is kifejezetten magyar nyelvű új tanszékekről, a minden tantárgyra vonatkozó teljes és végleges magyarnyelvűségről (a jogi oktatás kivételével) valóban csak 1833-tól beszélhetünk.

A szakirodalomban mutatkozó tévedések és részgazságok bizonyos része abból ered, hogy a kutatás csekély figyelmet fordított az 1797 áprilisa és 1804 decembere kö-

⁷¹ Uo.

⁷² Tanárkari jegyzőkönyv, TtREL II.1.d.2. Az 1800. ápr. 28-i protocollum kiíródott cikkeje, 206. lap. 77. pont.

⁷³ TtREL I.1.a.9. 153–154. lap. 47. pont; TtREL I.1.a.9. 182–183. lap. 83. pont.

⁷⁴ BAJKÓ Mátyás, *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 64.

zötti forrásokra. Az imént említett szerző például egyik legfontosabb kollégiumtörténeti tanulmányát „az álmosdi deputáció” működésével, tehát 1804-es korszakhatárral nyitja,⁷⁵ ezért sem foglalkozott érdemben az ezt megelőző nyolc esztendő meghatározó történéseivel. Ennek forrásai hiányában rendkívül nehezen értelmezhetők és gyökértezzenek a következő két-három évtized azon jegyzőkönyvi vagy egyéb utalásai, amelyek bizonyos tantárgyak hol latin, hol magyar tanítását, sőt – olykor a magyar előadást sem említve – csupán egyes stúdiumok latin nyelven történő kérdésését és feleltetését emlegetik kurtán-furcsán. Több szerző munkáiban megjelennek a kazinczyánus sémák, egy új szavak ezreit megalkotó közeg sematikus értelmezése is.⁷⁶

Mindenesetre *a magyarnyelvűségről szóló végleges 1833-as debreceni döntés jegyzőkönyve a megelőző küzdelmes (kísérleti jellegű) időszak magyar oktatásának eredményeivel igazolja a teljes áttérés szükségét:*

tapasztalásból tudva lévén, hogy közönséges vizsgálatok alkalmával a' nemzeti nyelven tanított tudományokban szembetűnőleg nagyobb elő menetelt mutatnak a' tanulók [...] más részről [...] nemzeti nyelvünk mostan általános és biztató lelkesedéssel munkába vett emelése tekintetéből 's főképp tudományos kifejlődésének elő segéllése végett a' mit már ezelőtt több évekkel némely tudományokra határozott vala, most átalánfogva szükségesnek látja törvényül tenni, és teljesítés végett ki adni ezen Consistorium. Végzés: hogy Collegiumunkban, a' hazai törvényeket ki vévén, mellyeknek nemzeti nyelvünkön taníttatását még mostan többféle akadályok hátráltatják, minden egyéb tudományok magyarul taníttassanak, 's azokból a közönséges vizsgálatok is hasonlóul tartassanak.⁷⁷

Szekfű Gyula idézett munkája szerint a „protestánsok” – evangélikusok és reformátusok – még csak nem is 1833-ban, hanem egységesen 1844-ben tértek át a magyar tanítási nyelvre.⁷⁸ A magyarnyelvűséget támogató Mednyánszky Alajos ezzel szemben két szempontot hangsúlyozott 1822-ben a nyomtatott sajtóban: egyrészt az ország iskoláiban minden tárgyat latinul tanítanak, köztük a heti két órában oktatott magyar nyelv-tant is. Másrészt kivételként említi, hogy hazánkban „a' Református oskolákban többnyire magyarul taníttatnak a' Tudományok, ki nem rekesztetvén azért a' Latán [sic!] nyelv, és ki merné mondani, hogy az ott nevelt Ifjak Latánul nem tudnak, vagy akárminemű hivatalokra a' Latán nyelv nem tudása miatt nem alkalmatosak?”⁷⁹ Mint láttuk, egy olyan megfogalmazás, hogy Debrecenben 1797 és 1833 között néhány tantárgyat minden tagozaton magyarul tanítottak, pontosabb, mint az idézett állítás.

75 BAJKÓ Máttyás, „A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora (1804–1849)”, in *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, 151–191 (Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1988), 151.

76 BAJKÓ, *Kollégiumi iskolakultúránk...*, 77.

77 TtREL II.1.d.4. 1833. dec. 7. 91. lap. 194. pont.

78 SZEKFŰ, *Iratok...*, 194.

79 MEDNYÁNSZKY Alajos, „Hazafiúi gondolatok a' Magyar nyelv kiterjesztése dolgában”, *Tudományos Gyűjtemény* 6, 1. sz. (1822): 3–37, 36.

Az 1833 előtti debreceni magyar nyelvű oktatást negligáló megállapítások annak el-
lenére is nyomdafestéket láttak, hogy már az 1807-es debreceni *Ratio Institutionis* egy
egész sor magyar tankönyvet említ, melyeket megjelenésük után ténylegesen haszná-
latba vettek.⁸⁰ A kollégiumtörténeti monográfiákban ismertetett, akadémiai tagozaton
használt tételekkel együtt⁸¹ közel negyven magyar nyelvű tankönyvről van szó, me-
lyeket a századfordulót követő huszonöt évben, tehát 1833 előtt adtak ki Debrecenben.
Ezek használatának feltárásán kívül gyümölcsöző kutatási témát kínál, hogy a kriti-
kus időszakban magyar nyelven elhangzott előadásokról készült diákfeljegyzéseket is
őriz a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár Kézirattára.⁸²

80 A latin nyomtatványhoz utólag és sebtében csatolt tankönyvjegyzék néhány magyarul kiadott mű
teljes címét is latinul közli – pl. „Esaiae Budai Historia Universalis vernacula” –, de a mű tartalmára,
illetve közeli megjelenésére is így utal: „propediem imprimenda” [hamarosan nyomtatásra kerül] stb.
Útmutatás a' Keresztyén Vallás előadására, Historicam quoque Biblicam continens. Debrecini 1804; *Ke-
resztyén Erkölti Tudomány, Typis propediem imprimenda.* Magy. ÁBÉCE a' Fiú és Leány gyermekek
számára. Debrecini 1803; Jos. Szentgyörgyi, *A' legnevezetesebb természeti dolgoknak esmérési.* Debrecini
1803; *Isten Közönséges tiszteletire rendeltetett Énekes Könyv,* item Harmonicus, Debrecini pluribus vici-
bus edita; *Compendium Grammaticae Hungaricae Debrecinensis Anno 1795 Viennae impressae,* jam jam
vulgandum; *Enchiridium Hungaricum [...]* brevi in lucem emittendum; Georgii Marothii *Arithmetica, sive:
Számvetésnek mestersége,* Debrec. Anno 1782; *Physica, Geodesia, Mechanica et Architectura, populari-
ter elaboratae,* et brevi praelo subjiciendae; *Hármas Kis Tükör,* Posonii aliquoties editum; *A' Keresztyén
vallás fő Ágazatinak bővebb előadása,* Debr. 1805; *Succinta Consuetudinum et Juris dictionum patriarum
notitia* et brevi in lucem proditura; Pauli Sárvári, *Rajzolás Mesterségének kezdete,* Debr. 1804; *Deák nyelv
kezdeté példákban,* Debr. 1804; *Deák törzsök szók,* Debr. 1804. et 1806; *Christophori Cellarii Grammatica
latina [...]* Hungarico sermone elaborata, occupabit; *Christophori Cellarii Vocabularium Maius [...]* cum In-
terpretatione hungarica, Debr. 1798; *Heidelbergi Káté,* Debrecini, 1800; *Historia Hungariae,* ab Esaia Budai
concinnata, Debr. A. 1805; *Régi Tudós Világ Históriája,* Debr. 1802; Esaiae Budai, *Historia Universalis ver-
nacula,* Debrecini, 1800 [Javitott és bővített kiadását Nyomtatta Csáthy György 1811-ben]; *Philosophia
Moralis,* nunc primum typis excudenda; *Oskolai Magyar Új Átlás,* Debrecini 1804.

81 SÁRVÁRI Pál, *Morális filozófia* (Pest, 1802); SÁRVÁRI Pál, *Filozófusi ethika* (Várad, 1804); VARGA István, *Exe-
getika Theológia vagy azok a tudományok, melyek a Bibliának helyesebben való megismerésére, megértésére
és megvilágosítására tanítanak* (Debrecen, 1807). Széplaki T. Pál magyar előadásai kéziratban maradtak
fenn, például *A magyar országi evangelicusok közönséges ecclesia törvénye,* 1807, TtREN R 114. BUDAI
Ézsaiás, *Magyarország historiája I–III: I. Magyarország historiája a' mohátsi veszedelemig* (Debrecen:
Csáthy György, 1811); *II. Magyarország historiája a' mohátsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*
(Debrecen: Csáthy György, 1814); *III. Magyarország historiája melybenn a' felséges Ausztriai ház ural-
kodása foglalódik* (Debrecen: Csáthy György, 1812); ERCSEI Dániel, *Filozófia, Lélek munkái, Tudománya*
(Debrecen, 1813); ERCSEI Dániel, *Statistica. Első darab. Közönséges statistica és Magyarország statistica*
(Debrecen, 1814); VARGA István, *Az Új Testamentumi Szent Írásoknak Critica Historiája és Hermeneutikája*
(Debrecen, 1816); BUDAI Ézsaiás, *Régi római vagy deák írók élete* (Debrecen, 1814); VARGA István, *Az
Izraeliták Régi Rendtartásai és Szokásai* (Debrecen: Nyomtatta Tóth Ferentz, 1818); BEREGSZÁSZI Pál,
A rajzolás tudományának kezdete, Öt réztáblával (Debrecen, 1822); BEREGSZÁSZI Pál, *A szabad kézzel való
rajzolás tudományának kezdete,* Tizenkét illusztrációval (Debrecen, 1823); ERCSEI Dániel, *Philosophia his-
tóriája* (Debrecen, 1825); ERCSEI Dániel, *Ontológia, Metaphysika és erkölcsi philosophia* (Debrecen, 1825);
A szent históriának rövid summája (Debrecen: Nyomtatta Tóth Ferentz, 1827); ZÁKÁNY József, *Frantzia
grammatika, gyakorlásokkal és olvasó könyvel együtt [...]* (Debrecen: Nyomtatta Tóth Ferencz, 1828).
A húszas évek közepétől Kerekes Ferenc, Péczely József és mások nagy hatású működése következett.

82 Néhány példa: „*Philosophia historiája,* Elő adta [...] ERCSEY Dániel úr [...] Leírta Molnár András, 1811.”
TtREK Kézirattára, R 762/1; BUDAI Ézsaiás, „*A' Magyar Ország históriájához való tóldalék,* Leírta Tar

A hirtelen változást két esemény előzte meg. A helytartótanács szigorú fellépése egy külső konfliktus jele volt egy nyilvánvaló törvénszegés után. Az uralkodó tudomására jutott ugyanis, hogy a protestánsok az 1791. évi 26. törvénycikk világos előírásai ellenére huzamos ideje, előzetes bejelentés és „királyi Commissarius Közbejövetele nélkül” tartottak zsinatokat.⁸⁴ A Magyar Királyi Tanács már 1816. szeptember 24-én élesen tiltakozott, később is követelte e tanácskozások jegyzőkönyveit.⁸⁵ Bizalmatlanságra, sőt ingerültségre utal, hogy a kormányzat 1816 decemberében megtiltotta a Biblia Társaságok alapítását és azok külső (angol és más protestáns országokkal ápol) kapcsolatait.⁸⁶ Ezekben a hónapokban kezdtek igen határozottan sürgetni azt is, amiről korábban mintha megfeledkeztek volna: miért nincs tökéletes egyformaság a két oktatási rendszer között. A Tiszántúlon ugyanekkor kezdtek tanácskozni, milyen mértékben lehet szorosabban igazodni az állami szisztémához a vallásszabadság sérelme nélkül.⁸⁷

A helytartótanács egyrészt az egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyveinek rendszeres felküldéséről intézkedett 1817. szeptember 2-án, másrészt szigorúan megtiltotta a kerületek és más protestáns felekezetek közötti tanácskozásokat.⁸⁸ Egy újabb parancs értelmében 1819-ben a tanrendekeket, a tankönyveket és más segédanyagokat azonnal, a tanulókról szóló információkat (relációkat, téziseket és próbatételeket) minden fél esztendőben „a Nagy Méltóságú Magyar Királyi Tanácshoz” kellett juttatniuk.⁸⁹ A Tiszántúl „ezúttal mindjárt” (másodjára is) felterjesztette az 1817-ben készült *A' Tanításnak Rendi és Módja* című pedagógiai munkát.

A történéseket szintén befolyásolta, hogy az egyházkerületen belül már 1820 előtt – Domokos Lajos és Sinai Miklós drámai összecsapása után ismételtelen – kiéleződött a hierarchia és a kyriarchia (a „belső lelkészi rend” és a „világi urak”) ellentéte. Péchy Imre főgondnokot a debreceni lelkészek és professzorok a főkormányshékek útján feljelentették.⁹⁰ A főgondnok Péchy alnádor a helytartótanács közbenjárására válaszolt be-

84 Nemcsak a reformátusok tanácskoztak engedély nélkül, de a nyolc protestáns egyházkerület együtt, tehát a lutheránusokkal közösen is. TtREL I.1.a.11. 1817. jan. 11. 291. lap. 2. pont.

85 A zsinatoknak „kik a' Tagjai? Van é azoknak Protocolluma?” Uo.

86 A helytartótanács „1816. Eszt. December 23dik napján a' 37241. szám alatt nyomtatásbann kiadott K. Intimatuma, melybenn valamint minden Bibliai Társaság felállítására, úgy az afféle valamely külső Országai Társasággal való egybekötetés is tilalmaztatik”. Az Egyházkerület cáfolta e kapcsolatokat, majd hozzáfűzte: „ha felette oltson, vagy éppen ingyen adodnának számunkra Magyar Bibliák, azokat el nem vehessük, tollunk meg nem tilthatódik, mivel az ilyen tilalom tsak a' veszedelmes könyveket illetheti.” TtREL I.1.a.11. 1817. jan. 11. 305. lap. 27. pont.

87 A Tiszántúlon tárgyalt kérdés: „mennyiben lehet Vallásunk és Vallásbeli szabadságunk sérelme nélkül Oskoláinkat ahoz a' Systemához alkalmaztatni?” TtREL I.1.a. 1817. márc. 26. 303. lap. 26. pont.

88 A helytartótanács „26 669. számú Kegyes Intimatuma” szerint „más részről pedig átaljábann megtiltják, hogy mixta Conferentiák Ő Felségének a' Synodusok eránt kiadandó kegyelmes Resolútiójáig tartódjanak”. TtREL I.1.a.11. 1817. nov. 8. 359. lap. 109. pont.

89 TtREL I.1.a.11. 1819. márc. 30. 434–435. lap. 8. pont.

90 „[N]emllyek a' Debretzeni Prédikátorok, és Professorok közzül közönségesenn minden Prédikátorok nevébe engemet azzal vádoltak Ő Felsége előtt, hogy kötelességemről, és az Ő Felségéhez tartozó jobbagyi engedelmességemről elfelejtkezvén, az Ő Felsége királyi jussai megsértésével, némelly rende-

adványukra, és királyi döntésre várakozott, miközben a „világi rend” bosszúhadjáratba kezdett. A felek egymástól semmi jóra, sőt kíméletre sem számíthattak, a természetes szolidaritás megszűnt.⁹¹ A tiszántúli püspök tisztsége Benedek Mihály halála után egy éven át betöltetlen maradt, a „világi rend” a debreceni lelkészeket ki akarta zárni a választásból, a kollégiumi professzorokat évenként „marasztották”. (Vesd össze napjaink „határozott idejű munkaviszonyának” következményeivel.)

A Kollégiumért felelős testület egyébként is bajban volt, mert az 1817-es *A' Tanításnak Rendi és Módja* című pedagógiai munkálatban jelzett új tanszékek 1819 őszéig sem valósultak meg. Egyrészt az alapítványtevők kívánalmai – például botanikus kert létesítése –, másrészt a település kétharmadát, a Kollégiumot és a Nagytemplom elődjét is elpusztító 1802-es, majd az 1811-es tűzvész, e két hatalmas középület folyamatban lévő építkezései, végül a napóleoni háborúkat követő devalváció is hátráltatta lépéseiket.

1819 októberében már aggodalommal tárgyalták, hogy az 1817-es beadványukban szereplő intézmények még mindig nem működnek: pedagógia, kémia, technológia és ökonómia professzoruk sincs, sőt a „Vernacula iskolák” sem teljesen igazodnak az új normához.⁹² Az utóbbinál korábbi (1816. novemberi) források is jelzik, hogy tartottak e késedelem következményeitől. Péchy Imre szavait idézve:

Több ízben parancsolá már Felséges urunk, hogy a R. Catholica Oskolák számára kiadott Ratio Educationishoz alkalmaztassuk mi is Oskoláinkban a Tanítás módját. [...] Azonban mind eddig sem a' rendet ezen újabb célhoz képpest szorossan meg nem állítottuk, sem a' szükséges könyveket el nem készítettük. *Nem tudjuk, mikor kérnek számot tőlünk [...] tovább ne késsünk.*⁹³

Az említett 1819. októberi tanácskozás legsúlyosabb határozata éppen e mulasztások miatti aggodalmak enyhítésére rögzíthette a latin nyelv általános visszahozatalát, bár csupán az akadémiai tagozaton: „Hogy a' Deák nyelvben annyival nagyobb promp-

léseket tétettem a' Superintendentia által, mellyek a' Budai Zsinat végzéséből vevődtek [...] Kétszáz esztendővel már ez előtt böltseenn általatta a' Világi Rend hogy ha a' 99dik Cánonba leírt Ekklesiiai Igazgatás Formája felállítottódnék, attól kellene tartani, hogy a' nép közzül választott Presbyterek visszaélnek Hatalmokkal”. TtREK R 593/1, Álmosd, 1820. ápr. 3.

91 Amikor a helytartótanács gyakori rendeleteivel betiltotta a felvilágosodás szerzőit, Sinai (az előző hasonló ütközetben) azzal érvelt a bíróság előtt, hogy ő a főbíró nyomására sem volt hajlandó a Kollégiumnak beszerezni Voltaire és Rousseau műveit. E kötetek használatáról Csokonai is megemlékezik, az újabban feltárt régi katalógusok szerint (TtREL R 71/9, lásd a szerzők alfabetikus rendjében) folyamatosan a könyvtár polcaira kerültek, sőt Sinai maga is kölcsönzött Rousseau-művet saját magánkönyvtárából. Révész Imre, *Sinai Miklós és kora: Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 60, 80.

92 TtREL I.1.a.11. 1819. okt. 2. 458. lap. 76. pont. Az említett kémia és egyéb stúdiumok tanítását a Cseh-Szombathy József halála (azaz 1815) után folyósított hatalmas alapítvány már 1807-ben kilátásba helyezte, azonban a végrendelet részletes kiegészítése csak 1814. december 11-én készült el, és mint látni fogjuk, végrehajtása ez után is valóban több év előkészületet igényelt. A folyamat elindítására saját erőből nem vállalkozhattak.

93 TtREL II.1.c.3. 16–17 [számozatlan lapok]. 1816. nov. 8.

titudót szerezhessenek Ifjaink; *Deák nyelvonn minden Felsőbb tudományoknak a' tanítása és világosítása.*⁹⁴

A helytartótanács uralkodói döntést követő intézkedése igazolja, hogy ez a drákói határozat és más kisebb módosítások nem alaptalan félelemből születtek: a *II. Ratio Educationistól* való eltérések miatt ekkoriban szigorúan büntetett a kormányhivatal. A pesti jogi és orvosi karra jelentkező debreceni hallgatókat az eltérésekre hivatkozva kötelezték a filozófiai kurzus egy évének megismétlésére:

tudtára adatik Superintendentiánknak, hogy ő Felsége annak az alázatos kérésnek, hogy fővebb Oskoláinkból a' Pesti Királyi Universitasba menendő Ifjaink a' Törvény és Orvosi Tudomány hallgatására, újj megvisgáltatás és a' Philosophiai Cursus 3dik Esztendejének ujra való eltöltése nélkül botsáttassanak, azonn az okon nem méltóztatott helyt adni, mivel az Evangelicusok⁹⁵ Oskoláiban lévő Systema nem tsak a' Tanítás rendire és idejére, hanem magoknak a' Tudományoknak tárgyaaira nézve is a' Ratio Educationis nevű könyvbenn megállapított normától nem kevésbé különböz.⁹⁶

Amint erre Mészáros István is felfigyelt, ekkoriban (pontosan 1821-ben) kettővel csökkentették, azaz az „állami Ratióhoz” igazították Debrecenben a nagygymnáziumi osztályok számát is.⁹⁷

A latin tannyelv csaknem teljes visszahozatala a helyi gyakorlattól és a folyamat addigi tendenciájától is idegen volt. Ezt megelőzően még 1816 novemberében is megbízást adtak Péczely Józsefnek, hogy „készítsen Ó és Ujj Geographiát, Magyar Nyelvonn [amely] egyszersmind Physico politico Geographia is legyen”.⁹⁸ 1817-ben szintén tucatnyi magyar nyelvű tankönyv megrendeléséről határoztak, köztük Sárvári Pál és Szentgyörgyi József kötetéről – utóbbi Kazinczy orvosa, levelezőtársa és több helyi kiadvány tulajdonképpen „anyanyelvi lektora” volt –, Kövi Sándor pataki professzor (korábban sikeres debreceni ügyvéd) jogi munkájáról, illetve Ercsei Dánielnek „a Hazza állapotjáról” szóló tankönyvéről. Lengyel József (már esperesként) arra is megbízást kapott, hogy példatárat állítson össze a „nevezetesebb Magyar Poéták munkájából, a Poéta Classis” számára.⁹⁹

A források sejtelmesen „differenciának” és „kedvetlenségnek” minősítik a belső torzalkodást, amelyben központi döntésre várokoztak. A kerületek egymással sem tanácskozhattak, a tiszántúliak püspökük halála után egy kerek esztendőn át várokoztak, a szuperintendens állása betöltetlen volt. A „világi urak” huzamos ideig amellet kardoskodtak, hogy a tiszántúli gyülekezetek egyáltalán nem választhatnak debrece-

94 TtREL I.1.a.11. 1819. okt. 2. 459. lap. 76. pont.

95 A megnevezés itt a protestánsok gyűjtőneveként szerepel. A Református Egyház hivatalos nevének rövidítése is Ev. Ref., azaz Evangélium szerint reformált volt.

96 „Felolvasódott a' Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó tanácsnak e' f. 1820-dik Eszt. Martius 14ik napján a' 6497. szám alatt költ kegyes Intimatum”. TtREL I.1.a.11. 1820. aug. 15. 524. lap. 64. pont.

97 Mészáros, *Középszintű iskoláink...*, 63.

98 TtREL II.1.c.3. 1816. nov. 8. 10. lap.

99 TtREL I.1.a.11. 1817. aug. 10. 326–327. lap. 69. pont.

ni lelkészt püspökké. A kollégiumi professzorok évenkénti „marasztását” is csak 1821 októberében, a feszültség enyhítésére törölték el.¹⁰⁰ Míg korábban a helytartótanács latin parancsainak lényegét is magyarul jegyzőkönyvezték, a legnehezebb időkben egy ismeretlen rendelkezés folytán áttértek a latin jegyzőkönyvezésre.¹⁰¹ A professzorok a böls királyi *resolutio* megérkezése után, 1823 júliusában a „világiak” engedelmével tárgyalták meg – és ezt a maguk igazolására nyomatékosan jegyzőkönyvezték –, hogy ezután magyarul készülhetnek a protocollumok.¹⁰² Ugyanebben az évben az akadémiai tagozat néhány tantárgya (főként a jogi stúdiumok) kivételével helyreállt az oktatás korábbi rendje is.¹⁰³

Új magyar nyelvű tanszékek

A húszas évek új tanszékei közül tartalmi okokból is figyelmet érdemel a természettudományi tanszék. Gróf Teleki László (1764–1821),¹⁰⁴ Cseh-Szombathy József (1748–1815) „Testamentomának Executora” az alapítványtevő halála után juttatta el az 1807-ben kelt végrendeletet és annak még 1814. december 11-én rögzített, minden várható és nem remélt eshetőséggel számoló kiegészítését, melyek lényege:

Hogy ezen Uj Cathedrának Professora *tanítsa Magyar Nyelvenn* a’ Chemiát, Mineralogiát, Technologiát és Botanicat Fundamenttosann és ugy, hogy mindenütt ezeknek a’ Tudományoknak akár mely mesterségben és élet nemeibenn előfordulható hasznait tanítványi előtt szorgalmasann megmutogassa.¹⁰⁵

100 A professzorok évenkénti marasztásáról: TtREL I.1.a.11. 1821. okt. 7. 615. lap. 39. pont. Péchy alnádor 1822 márciusában jelzi, hogy „azok az akadályok is, melyek eddig a Superintendens választását tartóztatták, megszűntek”, illetve elhárultak a nehézségek, „melyek a Superintendens Debrecenben való lakását nehezítették volna”, tehát a gyűlekezetek szabadon választhatnak. TtREL I.1.a.11. 1822. márc. 24. 651–652. lap.

101 „A’ Tudományok rendinek a’ Debretzeni Collegiumról különösen szöllő szakaszában, a 20dik szám alatt lévő Rendeléshez menjen ez: Valamint minden Protocollumoknak *Deák nyelvenn kell vitettetni*: úgy az oskolai székeken is szükség, hogy minden dolgok deákul folytatódjanak.” TtREL II.1.d.3. 1818. 336–337. lap. 37. pont. A helyi nevelésügyi döntéseket tartalmazó jegyzőkönyveket már 1739-ben, a lokális Konzisztórium megalakulásakor is magyarul vezették, noha a diákoknak szóló hirdetmények később is latin nyelvűek voltak.

102 „Júliusnak 30ik Napján T.T. Sárvári Pál és Ertsey Dániel Urak, jelentették, hogy a’ Fő Tiszteletű Superintendentia által ki nevezett és Álmosdon egybe gyűlt Literaria Deputatio előtt jóvá hagyódott, hogy a’ Professori Gyűlések Actái magyar nyelven protocoláltassanak.” TtREL II.1.d.3. 1823. 448. lap. 31. pont.

103 Az új helyzetben a tankönyvek többsége magyar nyelven született, mint pl. Ercsey Dániel logikája. TtREL I.1.a.12. 1825. aug. 14. 281. lap. 98. pont. Vö. „kérdésbe tevődött, hogy a’ Geometria’ taníttatása elkezdődjék-e a Veteranus rhetorok Classisában”. [Döntés:] „Kezdődgyön el, és taníttassék magyar nyelvenn.” TtREL II.1.d.3. 1825. okt. 28. 541. lap. 3. pont.

104 A Dunamelléki Református Egyházkerület világi vezetője (főgondnoka), a nyelvészeti és irodalmi munkásságával is jeleskedő arisztokrata. Műve: *A magyar nyelv előmozdításáról buzgó esdeklései* (Pest, 1806).

105 TtREL I.1.a.11. 1815. márc. 15. 140. lap. 35. pont. Kiemelés: G. Sz. B.

A tanszéket a végakarat szerinti felkészülés, így Kerekes Ferenc külföldi tanulmányai, a szertárak, ásványgyűjtemény, a kémiai laboratóriumok felszerelése, a könyvtár gazdagítása, illetve a botanikus kert létrehozása után indíhatták 1823-ban. A professzori kar azt is jegyzőkönyvbe vettette, hogy „[m]ivel a fent tisztelt Professor Úr; a' maga Hivatalára tartozó tudományokat Magyarul fogja tanítani, a' Be köszöntő beszédet is Magyarul tartsa”¹⁰⁶

Az anyanyelvű oktatás nehézségeitől sem függetleníthető, hogy Kerekes Ferenc akadémiai levelező tagságát nyelvészeti munkával (*Értekezés és kitérések*) nyerte el, jóllehet nemzetközi figyelmet képzettségével és a lipcsei Jablonszki Társaság matematikai pályadíjának elnyerésével keltett. (A szentpétervári egyetem is katedrával kínálta; képességeit a *Lúdas Matyi* első kiadásához klasszikus metrumokban írott előszavának köszönhetően az irodalomtörténészek is ismerik.) Kerekes Ferenc pedagógiai levelei, *Oskolai magyar pedagógia* című műve és számos neveléssel foglalkozó anyanyelvű kézírata¹⁰⁷ is ösztönözhetette a Pedagógiai Tanszék megalapítását, amelyre 1825-ben került sor Zákány József szintén magyar nyelvű székfoglaló beszédével.¹⁰⁸ A Debreceni Kollégiumban korábban a „Classium Inspectorsággal” megbízott professzor tiszte volt a pedagógia oktatása, aki a teljes ifjúságnak tartott pedagógiai előadásokat. E témában már a 18. században több nyomtatott magyar nyelvű útmutató jelent meg, köztük a *Praeceptorok instrukciója* 1741-ben, illetve *A Tanítók kötelességei, a Tanítónivalók és ezeknek Rendi és Módja* 1795-ben.¹⁰⁹

Összegzésként megállapítható, hogy a téma szakirodalmának alkotói – egy-két kivétellel – nem vesznek tudomást arról, hogy számos tantárgyat 1833 előtt is magyarul oktattak Debrecenben. (A gimnáziumi tagozaton így volt ez még az 1819-es latin fordulat idején is.) Pedig a jegyzőkönyvi utalások, kézíratos források¹¹⁰ és a nyomtatott magyar tankönyvek tucatjai mellett az is figyelmet érdemel, hogy a döntéshozók a végleges anyanyelvi áttérést éppen az adott harminc esztendő tapasztalataival, a magyarul tanított tárgyak sikeresebb vizsgaeredményeivel indokolták. Az új magyar nyelvű „cathedrák” után a magyar nyelv és irodalom tanszékének megalapítása következett 1832-ben.

106 TtREL I.1.a.12. 1823. aug. 6. 62. lap. 18. pont. A határozatról a kurátorátust is értesítették.

107 Például TtREK R 608/53.

108 ZÁKÁNY József, *Rövid beszéd, melyet a nevelés tanító széke legelső megnyitása alkalmatosságával hivatalába béállítatásakor tartott [...]* (Debrecen: Nyomtatta Tóth Ferentz, 1825).

109 *A praeceptorok instrukciója* 120 példányban jelent meg. Lásd BENDA Kálmán és IRINYI Károly, *A négy száz éves debreceni nyomda (1561–1961)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 344. *A Tanítók kötelességei, a Tanítónivalók és ezeknek Rendi és Módja* A' Helv. Vallástételt Követő Debreczeni Collégium alsó Oskoláibann, a' szerint, a' mint ezek a' Tiszánn-Túl lévő Szuperintendentzia által helybehagyódtak (Debrecen: Szigethy Mihály által, 1795). Részlet az 1797-es döntést megelőző idők gyakorlatáról: „VIII. A' Deák nyelvenn való beszéllésre, ne szorítsák a' gyermeket elébb; hanem a' Grammaticábann, itt is leg-inkább a' második fél esztendőbenn [...] feljebb való Oskolákbann pedig, kivévén a' Catechismust, mindenkor Deák nyelvenn tanítsanak; úgy mindazáltal, hogy a' nehezebb dolgokat magyarul is elmondják.” Kiemelés: G. Sz. B.

110 Sárvári Pál egyes matematikai, csillagászati és fizikai előadásai mindkét nyelven „csaknem szóról-szóra” azonosan maradtak fenn. Törös, *Sárvári Pál...*, 112.

A nyelvi jogokért folytatott küzdelem politikai harc volt, így az eredmények az uralkodó kizárólagos jogaira tekintettel, a folyamat kormányzati akadályoztatásai miatt is igen lassan mutakoztak.¹¹¹ Az 1791. évi 16. törvénycikk már kimondta, hogy a gimnáziumokban, akadémiákon és az egyetemen magyar nyelv tanár működjék, „hogy azok, akik e nyelvet nem tudják s meg akarják tanulni, [...] alkalmat nyerjenek”. Tehát mindez „nem valamiféle magyar nyelv és irodalom tantárgy keretei között” történt,¹¹² de nem beszélhetünk „teljes jogú” tanszékről sem, mert a leendő tanszékvezető inkább „emeltebb méltóságú” nyelvtanár volt.¹¹³ Jóllehet ezt a fakultatív nyelvtanítást az 1792. évi 7. törvénycikk a szűkebben vett Magyarország területén kötelezővé tette, másfél évtizedig szinte semmi sem történt mindaddig, amíg az 1805. évi 4. törvénycikk 5. paragrafusával „Ő szent felsége ezen törvénycikkely fogatosításáról gondoskodni méltóztatott”.¹¹⁴ Többek szerint lezáratlan kérdés, hogy a húszas-harmincas években hogyan valósultak meg a központi rendelkezések – így a helytartótanács 1819-től sokasodó sürgetései –, mert arra is vannak adatok, hogy egyes iskolákban „a magyarórákon csupán a magyarul nem tudó tanulók vettek részt”.¹¹⁵

Míg a debreceniek a Felvidékre utaztak „német szóra”, aligha véletlen, hogy a felvidéki lutheránusok – ahogy a 18. században, úgy a reformkorban is – elsősorban nyelvtanulás céljából választották a debreceni Kollégiumot.¹¹⁶ Szabó István jezsuita együtt említi 1750-ben a reformátusok nyelvi attribútumát (tulajdonképpen etnikai homogenitását) a vallás kérdésével: „Tudom bizonyára, hogy a Tiszaemlyéki magyarok nem hínák tévelygéseiket magyar Hitnek, ha Nemzetünknek tulajdon-nyelvén-is szólának mindnyájan”.¹¹⁷ E század második felében olyan szerzők is mutatkoznak, akik tapasztalataik alapján hozták kapcsolatba a reformátusok iskolarendszerét, nyelvi sajátosságait és vallását.¹¹⁸ Csokonai szerint szüleink és dajkánk nyelvén örömet, sőt „édesdeden hallgatjuk” az erkölcsant és a történelmet, ugyanakkor „szokatlannak” mondja, ha a

111 MÉSZÁROS, „Középiskolai magyar...”, 389.

112 PUKÁNSZKY Béla és NÉMETH András, *Neveléstörténet* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994), 263.

113 MARGÓCSY, „A magyar nyelv oktatása...”, 187.

114 BÉNYEI, *Oktatáspolitikai törekvések...*, 82–83; FEHÉR, „Reformkori sajtóviták...”, 151.

115 MÉSZÁROS, *Középszintű iskoláink...*, 69. A korai nyelvi rendeletek elsősorban azon nemzetiségekre tekintettel születtek, akiknek az iskoláiban még a tanárok sem feltétlenül tudtak magyarul.

116 A helytartótanács gyakran érdeklődött lutheránus hallgatókról. Például Dhalstrom Sámuelnek miért nincs latin nyelvből kalkulusa? TtREL II.1.c.3. 1827. ápr. 28–29. 119. pont. A helytartótanács utasítására az evangélikus diákoknak igazolást kellett kérniük arról, hogy úrvacsoráztak. TtREL II.1.d.3. 1828. aug. 27. 713. lap. Az egyik legismertebb „magyar szóra” érkezett evangélikus hallgató Romy Károly György volt. BORZSÁK, *Budai Ézsaiás...*, 86.

117 MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 93.

118 Kazinczy kezdetben úgy látta, hogy „A’ Kálvinista Universalis Nyelve a’ Magyar [...] ennek forrását az Oskolákban találom.” Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, 1789. júl. 10., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 1:395–398, 396, 221. sz. Bárczy Sándor szintén az iskolai gyakorlatot említi: „A kálvinisták mind magyarul tanulják keresztyéni leckéjüket [...] úgy, hogy egész Magyarországon minden religión való község a kálvinistákét magyar

vallást nem azon a nyelven tanítják, amelyen gyakorolják: „ha magyar imádságot mondunk, magyarul éneklünk, magyar papszót hallgatunk”.¹¹⁹

A kátétanítás, a vallási és erkölcsi mondandó természetesen minden felekezet iskoláiban (a szó legszorosabb értelmében) alapvető jelentőségű volt. A református iskolák tanulói számára nem csak „vernaculáris” szinten írták elő egyes hét közbeni alkalmak (kátémagyarázatok, naponkénti reggeli és esti áhítatok) látogatását. A nemzeti nyelvű liturgián és kátétanításon túl könyörgéseik saját szavaikkal történő elmondására, sőt iskolán kívül is anyanyelvű bibliaolvasásra buzdították őket.¹²⁰ Nyomtatásban is nyoma van annak, hogy a tanulókkal az „első Deák Oskolától” kezdve gyakoroltatták a bibliai könyvek kikeresését.¹²¹ Az akadémiai tagozat hallgatóinak többségét (a lelkésznek készülő diákságot) prédikációk írására,¹²² legációkra – azaz templomi beszédek nyilvánosság előtti elmondására –, továbbá az összes növendéket vallási tartalmú magyar szövegek és énekek tanulására kötelezték. Az 1770-ben, majd kisebb változtatással 1791-ben is kiadott debreceni *Methodus* (a hitvallási alapszövegek mellett) Szenci Molnár Albert zsoltárainak tucatjait taníttatta meg évente, négy egymást követő osztályban közel száz – „amennyire lehetséges, könyv nélkül” – bevésendő zsoltár sorszámát előírva.¹²³ A világi pályára készülőknek is részt kellett vállalniuk az országot járó ünnepi legátusok igehirdetői, illetve a szupplikánsok és „mendikások” adománygyűjtő feladatából. Ez a vállalkozás a távolságokat tekintve is komoly logisztikai teljesítményt követelt, de egy „klastromszerűen zártnak” mondott közegben egész életre szóló tapasztalatot és országismeretet adott.

A katekizmus elemi szintű oktatása módszerszerűleg minden felekezetben anyanyelven történt. A nemzeti nyelvű bibliafordítások olvasása terén a katolikus egyház gyakorlata a hagyományokra tekintettel is különbözött a protestánsokétól,¹²⁴ de már a

vallásnak nevezi.” BÁRÓCZI Sándor, *A védelmezett magyar nyelv* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984), 25.

119 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 333.

120 „Minden egyes tanító gondoskodik tehát arról, hogy tanítványai [...] önállóan is, házukban vagy szállásukon, anyanyelven olvassák a Szent Bibliát.” G[ÁBORJÁNI]. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 336.

121 *A tanítók kötelességei...* (1812), 12. (A *Szentírás* könyveinek sorrendjét még a 20. század második felében is az ősi módszerrel, tanköltemény rímei segítségével memorizáltatták a reformátusok.)

122 „A Theologia és Exegesis Professorai [...] vélek privatim Theológiára, Ecclesiastica Historiára és Exegesisre tartozó jó könyveket is olvastassanak, és erről tőlök számot végyenek, gyakorolván egymás mellett őket a *Predikációk írásában*, Bibliai Resolúciók készítésében és közönséges Disputációkban.” TtREL II.1.d.3. 1816. 292. lap.

123 Az énekeskönyv dicséretein kívül pontosan 97 zsoltár szerepel a tanrendben. G[ÁBORJÁNI]. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 336, 341–345.

124 A katolikus hívek és a *Biblia* kapcsolatának útjából a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) hatására hárult el minden akadály. Vessd össze a katolikus lexikon megjegyzésével a *Szentírás* olvasásának szabályairól és a bibliatársulatokról. DIÓS István, szerk., *Magyar katolikus lexikon* (Budapest: Szent István Társulat, 1993), 825; illetve GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Biblia és olvasás”, in *Biblia Sacra Hungarica: A könyv, mely örök életet ad*, szerk. HELTAI János és GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, 57–71 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008), 65–67.

18. század második felében születtek kitűnő magyar nyelvű (főként jezsuita) tankönyvek. A *II. Ratio Educationis* 39. paragrafusa az értékes, mély megismerés alapjának nevezi a latint, így a mű kisgimnáziumokról szóló fejezete a szent szertartások nyelvével is a latinság mellett érvelt.¹²⁵ A reformkori nemzeti fellángolás azonban hamarosan a vallási, nyelvi és politikai akadályok fölé emelte a közösséget.

A reformkorban már a kortársak részéről is több oldalról merült fel az igény, hogy az új nyelvi és irodalmi tantárgy ne csupán grammatikai tudást adjon, hanem engedjen teret a litteraria egészen belül elkülönülő új magyar szépliteratúrának is.¹²⁶ Az irodalom szót magát csak 1839-ben alkotta Szemere Bertalan,¹²⁷ de a diákság érdeklődése már egy generációval korábban is erőteljesen a költészet és a „theátrumi darabok” irányába fordult. Témánk szempontjából lényeges, hogy *a kollégiumi struktúrában az irodalomnak a gimnáziumi tagozaton, a poéták osztályában, a grammatikai stúdiumok megkoronázásaként volt helye*, nem pedig a főiskolai tagozat filozófiai, teológiai vagy jogi képzésének keretei között.¹²⁸ Jóllehet az oktatási rendszer egységét követelő helytartótanács felszólításaira 1832-ben létrejött a magyar nyelv és irodalom tanszéke, a szabadságharc leverése után, 1865-ben Imre Sándor ismét leírhatta, hogy

a mi növendékeink, nyelv- és irodalomtörténeti felsőbb oktatásban – nem lévén egyházunknak erre semmi intézete, például class. philologiai, magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti felsőbb tan folyama, annyival inkább philol. seminariuma – teljességgel nem részesülnek.¹²⁹

Ez az elvárás – ha nem is „az irodalomtörténeti felsőbb oktatásban”, de – egy lehetséges szinten, az Entwurf hatására létrejött nyolcosztályos gimnáziumban teljesülhetett.

125 A „vallás összes szentségének kiszolgáltatását, s a szent szertartások mindegyikét nem latin nyelven végzik?” MÉSZÁROS, *Ratio Educationis*, 245.

126 A szépirodalom jelentőségének és részesedésének növekedése még a német könyvpiacra is csak a századfordulón vált érzékelhetővé: a szépirodalmi termés 1700-ban 3%, 1775-ben 14%, 1800-ban már 27% volt. FRÉDÉRIC BARBIER, *A könyv története*, ford. BALÁZS Péter, Osiris kézikönyvek (Budapest: Osiris Kiadó, 2005); Reinhard Wittmann, „Az olvasás forradalma a 18. század végén”, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO és Roger CHARTIER, 321–347 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 338.

127 SIMONFI János, *Az irodalom szó története*, Különnyomat a *Magyar Nyelvőr*ből, Nyelvészeti füzetek 68 (Budapest: A Magyar Nyelvőr kiadása, 1913), 9, 12. Korábban Tolnai Vilmosra hivatkozva többen Szemere Pált tekintették e szó alkotójának.

128 A hagyományos tantárgyi felosztás szerint a poézis a grammatika része volt, a nyelvi ismeretek zárófejezete. Ezt a szemléletet még Földi János *Grammatikája* is tükrözi: „A' Nyelvkönyvhöz a' Vers írást is hozzáadtam [...] ezek elválmhatatlanul egybekötöttetek.” FÖLDI János, *Magyar Grammatikája*, szerk. GULYÁS Károly, Régi magyar könyvtár 28 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1912), 14–15, 96.

129 IMRE Sándor, *A magyar irodalom és nyelv története* (Debrecen: Nyomatott a város könyvnyomdájában, 1865), III („Előszó”).

Margócsy István tanulmányának és bőséges adattárának az 1800. esztendő a korszakhatára, így a latinság hazai tannyelvre váltásának példái itt csak kezdetekben mutatkoznak.¹³⁰ Mint láttuk, a szerző hangsúlyozta a 19. századvég neveléstörténeti irodalmának bizonytalanságait, de hiányosságok vagy megalapozatlan állítások korántsem csupán a Millenniumi Értesítők szerzőinél mutatkoznak. A kollégiumtörténetek megemlítik a latin és magyar vagy a humán és a reál irányzat vetélkedését, de a legritkább esetben érintik a fő akadályt, a nyelvi áttérés nehézségeit.

Nagy Sándor vallástanár – akinek rendkívül sokat köszönhet a kollégiumtörténeti irodalom – a „haladással tartó világiak” és a tanárok „hagyományos maradiságának” ellentétéről szólva akaratlanul is megelőlegezte a 20. század második felének ideológiai kliséit. Mivel az anyanyelv oktatása hazafias ügynek minősült,¹³¹ különös lelkifurdalás gyötörte:

Ki kell mondanunk, hogy szerintünk a protestáns iskolák tanítási rendszerének része van abban, hogy a XVI. században még kizárólagosan uralkodó magyar nyelv a következő századdal feltűnő hirtelenséggel latinra fordul át és uralmát [...] még másfél századig ingathatatlanul megtartja [...] egy holt nyelv fanatikus bálványozásával a vezetésre hivatottak nemzeti öntudata is megerőtlenedik.¹³²

S. Szabó József hasonló szellemben ír: az „1790-iki Országgyűlés elhatározta, hogy a bírótságot kivéve, a hivatalokban mindenütt a magyar nyelv használtassék”,¹³³ azonban ezzel a biztosnak képzelt politikai háttérrel szemben¹³⁴ a papi karakterű tanárok fogal-körömmel védték a régi rendszert, míg a magyar nyelvet és irodalmat csupán Do-

130 MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 128.

131 „Ezért beszélnek professzoraink előadásaikban oly sokat, s oly szenvedélyesen a nyelv helyett a nemzetről.” MARGÓCSY, „A magyar nyelv oktatása...”, 190.

132 A szerző nem foglalkozik a századelő tannyelvi próbálkozásaival (melyek körvonalazzák, hogyan lett a „golyóbisos háromszegellésből” gömbháromszögtan, azaz hogyan formálódott Debrecenben is a magyar tudományos szaknyelv), nem tud az 1819 és 1823 közötti latin fordulatáról, és olykor keveri a tanynyelv, illetve a nyelv- és irodalomtanítás fogalmát, például mikor úgy véli, hogy az „oktatás” 1831-től Kalós Mózes magyar irodalomtanításával „fordul magyarra”. NAGY Sándor, *A Debreceni Református Kollégium* (Hajdúhadház: Kállay János Könyvnyomdája, 1933), 174, 240–241. A századelő tanrendjeiről: NAGY Sándor, *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig* (Debrecen: A Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, 1940), 171–179.

133 S. SZABÓ József, „A magyar nyelv és irodalom művelésének útja a debreceni kollégiumban”, in *Emlékkönyv Pap Károly főiskolai és tanári működésének harmincadik évfordulójára*, szerk. PÉTERFFY László, 339–457 (Debrecen: Lehotai Pál Nyomdavállalata, 1939), 444.

134 Valójában az Országgyűlés Tanulmányi Bizottsága 1828/1829-ben is csak a népiskolák alsó szintjén tartotta természetesnek a magyart: „a gimnáziumok, akadémiák és az egyetem maradjon latin, mert a magyar nyelv művelése a tudós társaságnak, és nem az iskoláknak a feladata”. MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 74–75.

mokos Lajos tábora, a világi urak vették pártfogásba. „A tanárok azonban még a régi világban éltek [...] a tanrendben a magyar nyelv- és irodalomnak nyoma sincs.”¹³⁵

Az 1797-es debreceni anyanyelvi előterjesztés egyik tartalmi előkészítője a professzori kar részéről a göttingeni neohumanizmus neveltje, Budai Ézsaiás, a későbbi püspök. Az ő *Ratio Institutionis*-át szerzőnk az 1797-ben kezdett „magyar élettel” való szembe fordulásnak véli,¹³⁶ holott legfeljebb azért a próbálkozásért volna elmarasztható, mellyel művét valamelyest összehangolni igyekezett a *II. Ratio Educationis* követelményeivel. (Tehát azon „egységesítő rendelkezések” miatt, melyeket az uralkodó parancsára a reformátusok is végrehajtottak az oktatásügy egysége érdekében.)¹³⁷ A neveléstörténeti irodalom ugyanakkor mintha kétféle mércével mérne, amikor azt is a *II. Ratio* javára írja, hogy magyarázó segédnyelvként szerény teret engedett az anyanyelvnek. Budai egyébként már göttingeni doktori disszertációjában a kulturális virágzás legfőbb ösztönzőjének nevezte az anyanyelv használatát.¹³⁸ Évtizedekkel később Péczely József szintén „a’ [...] nemzeti nyelv’ és literatura” melletti elkötelezettségét hangsúlyozta róla mondott akadémiai emlékbeszédében.¹³⁹

S. Szabó József minden téren az irodalmi szépséget kérte számon: még az 1740-es évek közhasznú foglalkozásain, anyanyelvű nyugták, szerződések, elismervények és levelek írásának gyakorlásán is.¹⁴⁰ Pedig az 1740-es évek vívmányait szentesítő (1770 után 1791-ben ismét kiadott) *Methodus* azt is előírta, hogy „a magyar költészetet is szorgalmazni kell a nyelv művelése érdekében”.¹⁴¹ A költészeti osztály tanrendjét Piskárkosi Szilágyi Sámuel alkotta, azon ritka debreceni tehetségek egyike, akiket Kazinczy is kedvelt.¹⁴² Szilágyi Sámuel a „csengőtlen hexameterek” hazai úttörői közé tartozott, Háló Kovács József (Csokonai praeceptor) publikációiban is büszkélkedett azzal, amit tőle tanult.¹⁴³ Az utóbbi praeceptor *Egy két szó az Oskolai tanítókhoz* címmel írt módszeréről, amely ma is korszerűen hat: kiosztotta diákjai között az általa magyarra fordított „Virgilius Éneisének” szerepeit, melyeket Csokonai is „szörnyű tűzzel játszott”.¹⁴⁴

135 S. SZABÓ, „A magyar nyelv és irodalom...”, 445.

136 Uo., 448.

137 Vö. a 94. lábjegyzethez tartozó idézettel.

138 BORZSÁK, *Budai Ézsaiás...*, 61.

139 OTROKOSI NAGY Gábor, *A „Debreczeniség” alkonya: Ifj. Péczely József irodalomtörténeti értékeléséhez, A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének dolgozatai, különnyomat a 20. számból* (Debrecen, 1939), 11.

140 Megállapította, hogy a magyar „Quietantiak” és „Contraquietantiak” gyakorlásában „nem esztétikai és nemzeti, hanem gyakorlati szempont érvényesült”, benne „nyomát sem leljük a valódi magyar irodalmi műveltségnek.” S. SZABÓ, „A magyar nyelv és irodalom...”, 444–446. A források szerint e praktikus irományok készítését természetesen 1806 után is magyar nyelven gyakoroltatták.

141 „Poesis Hungarica etiam tractetur ad Culturam Linguae.” G[ÁBORJÁNI], SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 327, 353.

142 *A Pályám emlékezete* számos részlete mellett lásd KAZINCZY Ferenc, „Debreczeni Superintendens Piskárkosi Szilágyi Sámuel’ élete”, *Tudományos Gyűjtemény* 4, 8. sz. (1820): 93–104, 99–100.

143 Pl. HÁLÓ KOVÁCS József, *A harmadik égnék utja, melyet ama f. tiszt. Szilágyi Sámuel urnak túl a Tiszán lévő superintendensének temetésekor előadott Kovácsiban* (Nagyvárad, 1786), 26.

144 VARGHA Balázs, szerk., *Csokonai emlékek, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 1* (Budapest: MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1960), 191–192, 585.

A debreceni képzési forma a legkritikusabb vélemények szerint is elegendő alapot kínált irodalmi tehetségek¹⁴⁵ számára. Bár a poéták osztályában bizonyosan a klasszikusok domináltak, az ifjú Kölcsey Ferenc már legelső poétikaóráján találkozott itt Himfy és Csokonai műveivel.¹⁴⁶

S. Szabó József tanulmányában az irodalmi képzéssel kapcsolatos határozott tagadás ellenére megjelennek a diákélet valóságának lényeges elemei is: a bírált időszakban „Hol magyarul, hol deákul tanítottak”. (Ugyanezt állítja a kor egyik nagy tanáregyénisége, Sárvári Pál is, aki ugyanekkor etikát és más tárgyakat is tanított magyarul.)¹⁴⁷ A dolgozat egyik legizgalmasabb részlete Virágh Pál színházi élményeiről tudósít, aki az 1790-es évek végén debreceni diákként 69 művet látott színpadon, illetve részben olvasott.¹⁴⁸ A helytartótanács nemcsak olvasmányokat (Voltaire, Rousseau stb.) tiltott be tízévenként legalább három-négy alkalommal, hanem a kávéházak, kocsmák, bálók és színházak látogatását, még szülői kísérettel is. Az utóbbi ügyben (két éven belül háromszor érkező felszólításra) a tanári kar jegyzőkönyvbe vette, hogy „a maskarás bálból” nem lehet kiszűrni a diákokat, ráadásul a komédiák és a bálók annyira vonzóak, hogy az ifúság jelenlétének megakadályozása szinte lehetetlen volna.¹⁴⁹ (A tiltás drákói büntetések kilátásba helyezése után is eredménytelen maradt.) Ezek a források azt is magyarázzák, hogyan ismerhette Csokonai¹⁵⁰ minden diákja a népszerű színműből származó „Jutka Perzsi nótát”, melyet gúnydalként énekeltek az őket ellenőrző „Classium inspectornak”.¹⁵¹

Bajkó Mátyás szintén kritikusan összegez: a „felvilágosult gondolkodást nyomon követő világi nevelés térhódítását és a természettudományos képzés előretörését a reakció általános megerősödése a XIX. század első évtizedeiben Debrecenben is nagymértékben visszaszorítja”, így ebben a közegben „1833-ig csak a legkiválóbb, haladó gondol-

145 Közéjük sorolható Kalmár György (legalábbis verstani vonatkozásban), Pálóczi Horváth Ádám, Szentjóni Szabó László, idősebb és ifjabb Péczeli József, Mátyási József, Édes Gergely, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály és Kölcsey Ferenc is. A hagyományos debreceni diákirodalom jellegét, hatását és értékelését lásd BÁN Imre és JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 5–19.

146 „A poétikában legelső nap a tanító példányokat olvasott Himfyből, Csokonaiából (Diaetai M. Muzsa) és Mátyásiból. Attól fogva néhány tanuló társaimmal együtt kezdénk olvasgatni magyar és latin írókat... Csokonai 1805-ben meghalt; ott valék temetésén, halála után egymásra jöttek ki versei, azok valának bálványaink.” Kölcsey levele Szemere Pálhoz, 1833. márc. 20., idézi Győri L. János, „A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében”, in BARCZA, *A Debreceni Református Kollégium története*, 627–696, 659; ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 1940), 52.

147 TÖRÖS, *Sárvári Pál...*, 90, 112.

148 S. SZABÓ, „A magyar nyelv és irodalom...”, 444–446.

149 Egyházkerületi jegyzőkönyv, TtREL I.1. a.9. 1802. ápr. 22. 195–196. lap. 16. pont; illetve 1802. aug. 13. 212. lap. 50. pont („[H]a a’ maskarás Ballok megmaradnak; azoktól Ifjainkat el vonni lehetetlen leszsz”); valamint TtREL I.1.a.10. 1811. jan. 14. 224–225. lap. 25. pont.

150 A költő diákkorában maga is tizenhat színdarab fordítására vállalkozott a pesti magyar színjátszó társaságnál. ZSIGMOND, *A Debreceni Kollégium...*, 63.

151 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Egy rejtélyes Csokonai-szöveg intertextualitása és a költő »kicsapatásának« háttere”, *Alföld* 56, 12. sz. (2005): 58–76, 60.

kodású tanárok tanítanak és írnak magyarul”.¹⁵² Korai munkáiban ő is átvett néhány divatos sémát: „az anyanyelvi oktatás az 1796-os [sic!] kollégiumi kezdeményezések ellenére, egészen 1833-ig elveszti jelentőségét a tanári kar szemében (*ortológusok*).”¹⁵³

A magyar nyelv debreceni helyzetéről írottak háttérében ott lappang Sinai professzor sokat idézett kurta mondata: a latin nyelv elhanyagolása „via ad barbariem”. Félreértések forrása lehet ugyanakkor, hogy a barbárság fogalmán ekkoriban egészen mást értettek, mint napjainkban. (A *barbarismus* bevett szótári jelentése a nyelvi normákat sértő csiszolatlan stílus. A szótáríró szavaival: „nem a nyelvnek rendi szerint való szó-lás”; a *barbaries* jelentése pedig a műveletlenség, a „parasztosság” volt.)¹⁵⁴ Sinai véleménye egy vére menő egyházpolitikai küzdelemben, „világi” ellenfeleinek győzelme és az ő katedrától való megfosztása után fogalmazódott meg. Kései vádlóitól semmit nem tudunk arról, hogy a professzor milyen konkrét érvekkel bírálta a magyar tannyelvet bevezető egyházpolitikai ellenfelének intézkedéseit.¹⁵⁵ Bár a világiak közreműködése rendkívüli haszonnal járt – társadalmi igényeket közvetített –, a 20. században „maradinak” bélyegzett professzorok érvei egy-egy új tanrend bevezetésekor nélkülözhetetlenek voltak. (Hatvani István például megvitatta a kezdeményezőkkel, hogy a fizika oktatásához milyen matematikai alapozás szükséges.) Sinai ellensége lett volna anyanyelvének? A folyamat gyorsaságát kifogásolta? Az sem lehetetlen, hogy az öreg professzori gárda utolsó tagjaként – aki peregrinációja során személyesen tapasztalta a latin nyelv érdemeit az európai tudományos érintkezésben – egyetértett a magyar egyetemi oktatók többségével, akik az ő „elmozdítása” után kerek fél évszázaddal is „éretlennek s kidolgozatlannak” tartották nyelvünket bizonyos témák magas szintű képviselőit.¹⁵⁶

Ugyanakkor Sinai nagy ellenfele, Domokos Lajos főbíró sem tekinthető a klaszszikusok ellenségének. Az általa lefordított *Télemachos* lényege a görög civilizáció pedagógiai célzatú bemutatása volt. Tény, hogy a Kollégiumban a görög és a latin nyelv esztétikai és morálfilozófiai értékek hordozójaként szolgált, miközben a nevelés egyik

152 Aligha egy-egy tanár egyéni döntésén múlt, hogy milyen nyelven tanít, de az anyanyelvű magyarázatok terén valóban tág lehetőségeik voltak. BAJKÓ, *Kollégiumi iskolakultúránk...*, 82.

153 Uo., 77. Ha a debreceniek sok ezer új magyar szakkifejezését izlelgetjük – köztük Diószegi és Fazekas Füvészkönyvének „egyszavas költeményeit” (mint a *golyahír* és a *nőszírom*) –, gazdag tartalmat nyernek Csetri Lajos megállapításai a nyelvújítás széphalmitól eltérő, Kazinczy által ortológusnak „kinevezett” táborairól. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 96.

154 Pápai Páriz Ferenc *Dictionariuma* szerint (lásd pl. az 1767-es szebeni kiadást) a főszövegben idézettek mellett: *barbarizo* = „parasztul szölok”, *barbare* = „deáktalanul beszélni”, *a natura et moribus barbarus* = „sült paraszt”, *barbaralexia* = „deák beszédbe deáktalan szó elegyítése”.

155 Egyik magánlevelében „a Görög Új Testamentomi Szent Írásoknak” háttérbe szorítása miatt panaszkodott. Révész, *Sinai...*, 110, 2. jegyzetpont. Sinai fordítója Németh Béla, a professzorral szemben gyakran megnyilvánuló éles kritika ellenében írja: „Szerény kísérletünk mesteri szövege magyar fordítására mindössze némi segítség azoknak [...], akik az évszázadok során ráhalmozott rágalomtömeg ellenére is kíváncsiak valódi értékére.” SINAI Miklós, *Elmélkedések M. Minucius Felix Octaviusához*, ford. NÉMETH Béla Elek, szerk. N. HORVÁTH Margit és ALMÁSINÉ NÉMETH Katalin (Debrecen: Editiones Archiv Districtus Reformatorum Transilvaniae, 2008), 6.

156 MARGÓCSY, „A magyar nyelv oktatása...”, 187.

fontos célja lehetett, hogy az antik világ nagy jellemeinek példáját mintaként vessék a növendékek tudatába. Ebben az iskolában is sokan vallották, hogy a gimnázium a személyiségformálás eszköze, és ismert életrajzok szerint a neohumanizmus gyakorlata valóban elősegítette a nemzeti érzés kibontakozását.¹⁵⁷ Az 1820-as években országsszerte jelentős szellemi erők mozdultak meg a klasszikus gimnázium mellett, a filológiai-történeti és a reáltudományos képzés között gerjesztett feszültség kivédésére. Miklós László, a jeles sárospataki tanár vitairata szerint a gimnázium (herderiánus) célmeghatározása: „a szelid tudományoknak (humaniora) mindazt fel kell ébreszteni, ápolgatni, erősíteni az ifjában, ami az igaz emberség bélyegét reányomja [...] humanitását előmozdítja.”¹⁵⁸

A tiszántúli levéltári források 1806 után elsősorban szociális vonatkozásban taglalták a latin nyelv mellőzésének kockázatait a Kollégiummal kapcsolatban álló iskolákban:

A Deák nyelv tanítását mindazáltal, egy oskolából sem kell egészen kirekeszteni, mert ez által az eleven elméjű, de szegény sorsú gyermekek további tanulása részszertint megakadályoztatódna, részszertint felettébb költségessé tevődne. A mely szülék a. o. kívánják, hogy gyermekeik a Deák nyelvre is tanítódjanak: ennek telyesítése az oskola mesterek szoros kötelességévé tevődik.¹⁵⁹

A neveléstörténeti irodalom – kifejezetten pozitív tartalmú részletek mellett¹⁶⁰ – olyan megállapításokat is tartalmaz, melyek szerint a magyar történelmet Debrecenben még az 1817–1820-as tantervben is „a Hármaskis Tükör latin fordítása alapján tanították”.¹⁶¹ A használatban lévő, 1800-tól megjelentetett magyar nyelvű egyetemes és hazai történelemtankönyvekre tekintettel arról lehet szó, hogy a versbe szedett, gyakran fejből ismert szövegeket (mint ahogy a római poéták életrajzait is) nyelvgyakorlás érdekében fordították latinra. A történelmet volt miből tanulniuk, helyben kiadott térképek szí-

157 Kölcsy Ferenc emlékezése: „római s görög történetekben oktattak bennünket, s itt a patriotizmus magva. E mag legelőbb a nyelv iránti szerelemben kezdett fakadni, mert nyelv és nemzet: e kettő ideája válhatatlanul együtt jár.” Kölcsy 1833. április 12-én kelt, Szemere Pálhoz írott levelét idézi ZSIGMOND, *A Debreceni Kollégium...*, 52. Tényleges kétnyelvűségéről így ír 1833. március 20-án, szintén Szemere Pálnak: „Akkor én jobban tudtam latinul mint magyarul, s magyar verseket a kiadott témákon kívül, csak 2 esztendővel később kezdettem csinálni, minekutána tanuló társaim már előbb példával mentek előttem (1804, 1805.)”

158 FEHÉR, „Reformkori sajtóviták...”, 53–54.

159 TIREL I.1.a.9. 1806. ápr. 18. 433. lap. Bár a *II. Ratio Educationis* a kis falvaktól a nagyobb városokig fokozatosan növekvő színvonalat ír elő, a vernakuláris iskolákban szintén gondoskodik a latin nyelv alapjainak oktatásáról: MÉSZÁROS, *Ratio Educationis*, 4. §, 232.

160 Bajkó Mátyás például úgy véli, hogy Debrecenben 1739-ben „anyanyelvű alapfokú iskolák alapítását határozták el”. BAJKÓ, *Kollégiumi iskolakultúránk...*, 64. Ez azonban a népesség harmadát elpusztító 1739-es pestisjárvány miatt csak 1848 után valósulhatott meg, addig a vernakuláris osztályok a Kollégium főépületében maradtak kínos zsúfoltságban. A városban viszont már az 1710-es évektől 11 leányiskola működött. ZOLTAI Lajos, *Debrecen város utcai elemi iskoláinak keletkezése* (Debrecen, 1936), 9; CSURKA István és TASSI Miklós, *A Debreceni Ev. Reform. népiskolák története* (Debrecen: Városi Könyvnyomda Vállalat, 1896), 16.

161 Bajkó Mátyást idézi MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 74.

gorú használatával kiegészítve. A jogi pályára készülőkkel is alaposan megismertették „Magyar Ország Historiáját, [...] mivel a' nélkül a' Magyar Országi Just igazánn tudni nem lehet”.¹⁶²

„...hol a német ember gyereke sem tud németül”, a magyar literatúra katedráját „szükségnek sem tartották”¹⁶³

Az imént elsősorban a következő kulcsmondatra tekintettel részleteztem S. Szabó József munkáját:

A tanítás nyelve félig latin, félig magyar volt, de a latin hovatovább elnyomta a magyart, úgyhogy 1830-ban a Kollégiumtól félévente felküldeni szokott jelentés kapcsán a helytartótanács ezt a megszügyenítő kérdést intézte az igazgatósághoz: „miért nem tanítják a felsőbb iskolákban a magyar nyelvet?”¹⁶⁴

A kormányzat tehát ekkor sem a magyar tanítási nyelvet hiányolta. A Magyar Királyi Tanács több ízben is megállapította, hogy a magyar nyelv „csaknem sehol nem tanítatik”,¹⁶⁵ nemcsak 1830-ban, de már ezt megelőzően is többször feltette ugyanezt a kérdést, és erre mindahányszor választ kapott. Akkoriban ugyanis, amikor a magyar tanári állásokat szervezni kezdték, a „Nagy Méltóságú Tanács” maga is arról rendelkezett, hogy „csak ott engedélyezi az önálló tanári státust, ahol a tanulók nagy része nem tud magyarul”.¹⁶⁶ Ez az álláspont mindaddig érvényesült, amíg az uralkodó – vélhetőleg taktikai megfontolásból, az őt ostromló nyelvi igényekkel szemben – a magyar államnyelv vehemens terjesztőjének rokonszenves pozíciójába nem helyezkedett.¹⁶⁷ Másrészt a helytartótanács az oktatási rendszer egységessége érdekében az egyetlen olyan ponton is „behajtott”, ami neki járt, melyet az érintettek sem vitathattak.¹⁶⁸

1827-ben például az alábbi felszólítás érkezett Debrecenbe: „Az is észre vétetődvn, hogy kevés iskolákba tanítatik a Magyar nyelv és Literatura azon okból, mert a' Tanulók különben is értenek és tudnak Magyarul.” Így azok a törvények, amelyek ezt parancsolják, „félre tevődnek; ezen okra nézve magának a' Cs. K. Felsőnek nyilván ki jelentett akaratja szerint parancsolódik, hogy Magyar Nyelv és Literatura mint rendes tudomány munkába vevődjék [...] és e' felől az Informatio rendesen fel küldődjön”.¹⁶⁹

162 TtREL II.1.c.3. A Superintendentialis Deputatio munkája, Álmosd, 1816. nov. 8.

163 MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 74. Törös alapján: Törös, *Sárvári Pál...*, 79.

164 S. SZABÓ, „A magyar nyelv és irodalom...”, 448. Vö. MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 74.

165 Így szólt a helytartótanács 9044. számú parancsolata: „észre vevődött” a jelentésekből, hogy „a' Magyar Nyelv, noha Törvény szerint a' rendes tanítanivalók közzé tartozik, azon okból, mivel azt különben is minden Tanulók értik, csaknem sehol nem tanítatik”. TtREL I.1.a. 13. 1830. aug. 14. 293. lap. 79. pont.

166 Általában és minden országrészben jellemző, hogy a kritikus időszakig „a magyar anyanyelvű ifjakat 'nem szokás' a magyar tanulásra kötelezni”. MARGÓCSY, „A magyar nyelv jelenléte...”, 73, 75, 122.

167 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 119.

168 „[A]z Oskolai Intézetek egyforma rendjének fenntartására 's végre az arra leendő szoross vigyázásra is Utasítatik ezen Superintendentia.” TtREL II.1.d.3. 1828. aug. 27. 712–713. lap.

169 TtREL II.1.d.3. 1827. jan. 19. 614–615 lap.

Az Egyházkerület az alábbiakban válaszolt:

A Magyar Nyelv tanítása és tanulása végezetre, a' mi Oskoláinkban a' legelsőbb rendű Tanulóktól fogva; a' legfelsőbbekig folyvást gyakoroltatik, olyan módon, hogy annak tudományos értésének a fundamentoma már az alsóbb Vernacula Oskolákba, a' magyar Grammatica tanitódása által megvetetik; a' Deák oskolákban osztán a' Tanítás éppen ahoz a' Magyar Grammaticához alkalmaztatódik, a' Humanitatis Oskolákba a' Tanulók a' Classicus Auctoroknak Magyarra való fordításában, a' Magyarul eleikbe adatott Stilosoknak Deák Nyelvre való által tételében gyakoroltatnak; a' felsőbb Tudományokra lépett Deákoknak az illető Tudományok mind Deákul mind magyarul tanittatnak, úgy hogy eszerint, a' magyar nyelvben való nagyobb nagyobb tökéletesedésre való lépés sehol is meg nem szakasztódik.¹⁷⁰

Egy-egy új tanszék alapítása a már vázolt gazdasági helyzetben komoly anyagi akadályokba ütközött. Egy révkomáromi családnak a magyar literatúra „gyámolítására” szolgáló adománya után, 1830-ban kerülhetett a jegyzőkönyvbe, hogy körvonalazódik a megoldás.¹⁷¹ A Szarka–Sulyok házaspár felajánlása azonban csak töredékeiben fedezte volna a fenntartás költségeit, így a tanszék végül Récsei János bogoyoszlói esperes alapítványából (egész élete megtakarításaiból) jöhetett létre. A magyar nyelv és irodalom első tanárának Kalós Mózeszt választották, beiktatása külföldi tanulmányai után, 1831 novemberében történt. Előadásait 1832 májusától kezdte, a harmadik esztendő deákok hetenkénti üres óráiban.¹⁷² Az új tanár száraz grammatikai kérdésekkel foglalkozott, szakmai publikációt egyáltalán nem, kéziratok feljegyzéseket is csak könyvtári tevékenységéről hagyott hátra.¹⁷³ Alkatáról sokat mond a téma monográfusának jellemzése: „tizennégyévi tanári működés után szép csendben lemondott az állásáról, s később pénztárnok lett ugyancsak a Kollégiumnál.”¹⁷⁴

Ezek után aligha véletlen, hogy a Kollégium és a magyar irodalom kapcsolatának kutatói a tantárgyszerű oktatás keretein kívül keresték és találták meg a kérdés lényegét: Péczely József és a diákköltők munkái, illetve a diákegyesületek körül. Az irodalomszervező révkomáromi lelkész fia már a *Pallas Debrecina* című kötetben huszonhárom, 1805 és 1828 között keletkezett magyar diákverset közölt, majd 1832-től megjelentette az almanachlira debreceni diákköltőinek (országosan is „versenyhárs nélküli”) *Lant* című kötetét. Jogos büszkeséggel hirdette a Kisfaludy Társaság pályadíjainak sorozatos elnyerése után: „Három év alatt [...] már négy babérkoszorú, tehát minden, a' költői osztályban elnyerhető jutalom, nyerve mind”.¹⁷⁵ Tevékenysége többek

170 Uo.

171 „A' Magyar Nyelvre nézve már ezen túl meg fog szűnni a' mi oskoláinkban a' tisztelt [helytartótanácsi] parancsolatban elő adott nehézség”. TtREL I.1.a.13. 1830. aug. 14. 292–293. lap. 79. pont.

172 TtREL II.1.d.4. 1832. máj. 16. 19. lap. 65. pont.

173 Például 1835. március 19-én precíz munkával összeállította a tanszékalapító könyvtárának lajstromát. TtREK Kézirattára, R 71/7, R 717/21.

174 ZSIGMOND, A *Debreceni Kollégium...*, 75.

175 OTROKOCSI NAGY, A „*Debreczeniség*” alkonya, 14; ZSIGMOND, A *Debreceni Kollégium...*, 75–80.

szerint párhuzamba állítható Kazinczy törekvéseivel: a diákköltők antológiáit egyesek a „debreczeniség” pejoratív értelmének felszámolásaként méltatták,¹⁷⁶ mások joggal érzékelik a helyi hagyományok és az ösztönös népiesség alkonyát a stílus és a nyelvhasználat változásában,¹⁷⁷ megint mások szerint ugyanaz volt Péczely szerepe Debrecenben, „ami Kazinczy országos viszonylatban: idegen magas mintákhoz mérni az itthoni kísérleteket”.¹⁷⁸

Arany János nem kedvelte Péczely (az ifjúság rajongott professzora) „körmönfont irányát”. Ő Sárvári Pállal, az „agg Simeonnal” rokonszenvezett, aki őt „szavalni fogta, énekelni”, távozásakor Shakespeare-t javallotta, majd „[m]egáldá, s írt ajánló levelet”.¹⁷⁹ Az érlelődő génuszt taszította az almanachstílus,¹⁸⁰ és nem ő volt az egyetlen, aki annak „kecseitől” viszolygott. A tiszántúli esperesek azzal az észrevétellel fordultak az egyházkerületi gyűléshez, hogy a frissen felszentelt ifjú lelkészek írásban beadott prédikációi szokatlan és érthetetlen kifejezéseket tartalmaznak.

Szoboszlai Pap István egyházkerületi főjegyző hivatalos jegyzőkönyvi bejegyzése szerint

A' Nyelvtudományt illető kérdések ezen Consistorium munkássága körébe tejjességgel nem tartozván: ez azoknak vitatásába ereszkedni távolról sem kíván. Annyival is inkább [hiányzó mondatrész] a' nemzeti nyelv emelkedését akarmi módon véteknek tartaná. Sőt inkább örömmel és érdemmel fogja nézni, ha a' felvigyázása alatt Lévő Predikátorok és ahhoz értő Tanítók akár nyelvünk eredeti természetének, és meg különböztető sajátosságainak nyomos fejtegetésével, akár más hasznos vagy gyönyörködtető munkákkal a' hazai Literatúrát gazdagítandják. Melly munkákban hogy az írásmód és a' szavak és kitételek választása tekintetében tulajdon tetszéseket, vagy a' különböző vélekedések között azt kövessék, mellyet heljesebbnek tartanak: e' belí szabadságok és minden könyv szerzőkkel közös jussok – mint ez magába értetik – szorítatlan marad. De hogy ezen szabadság a' Predikáziók készítésében szűkebb határok közé tétessék, maga a dolog természete teszi szükségessé.¹⁸¹

Ami a diákegyesületeket illeti, a tanári kar egyes konzervatív tagjai valóban félthették az ifjúságot az általuk elsősorban erkölcsi hasznosságuk alapján megítélt „romá-

176 OTROKOSI NAGY, A „*Debreczeniség*” *alkonya*, 3–14.

177 GYÖRI L., „A Kollégium szerepe...”, 662; S. SZABÓ műve („A magyar nyelv és irodalom...”, 441–443.) a széphalmi vezér kizárólagos nézőpontjából viszonyult a diákköltészethez, pusztán „alkalmi és fűzversek” gyarlóságait érzékelve. Vö. BÁN és JULOW, *Debreceni diákirodalom...*, 18.

178 ZSIGMOND, A *Debreceni Kollégium...*, 67.

179 ARANY János, „Bolond Istók”, in ARANY János, *Elbeszélő költemények*, szerk. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 3, 133–198 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 182.

180 „Első tünemény előttem az új világban a Lant és egy Aurora volt, de az új modor, melybe nem nőttem bele magamat, rám nézve inkább elidegenítő, mint vonzó volt.” Arany János levele Gyulai Pálhoz, Nagykovács, 1855. jún. 7., in ARANY János, *Levelezése 1852–1856*, szerk. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, ARANY János összes művei 16: *Levelezés 2*, 554–564 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 556.

181 TtREL II.1.d.4. 1832. nov. 7. 30–31. lap. 87. pont.

noctól”, az olvasás közvetítette szekularizációtól¹⁸² vagy más „veszélyes” üzenetektől. Ez az egyházi közegben széles körben jellemző háttér befolyásolhatta viszonyulását a diákság kezdeményezéseihez, így az Olvasó Társaság alapításához is. A helyzet azonban a karon belüli személyes ellentétek és egyéb körülmények miatt is színesebb és bonyolultabb ennél.¹⁸³ A helytartótanács már a harmincas évek elején tilalmazta a diákegyesületeket, mert az alapszabály szerinti működést a demokrácia iskolájának tekintette. A debreceni tanári kar 1834-ben, Kalós Mózes előterjesztése után ezekre „a’ Felsőbb Kegyelmes Parancsolatokra” hivatkozott, amikor helytelenítette a professzorok tudta nélkül működő Olvasó Társaság létrejöttét, betiltásuk után viszont intézkedett az ifjúság igényelte könyvek beszerzéséről.¹⁸⁴ Évekkel később, a titokban újrászervezett egyesület törvényes működési lehetőségéről is gondoskodott.¹⁸⁵

A helytartótanács 1836-ban ismét eljuttatta tiltó rendeletét minden érintett iskolafenntartóhoz. Bodolay Géza kutatásai szerint a különböző felekezetek az 1845-ben, immár sokadikára megismételt uralkodói parancsra írásban cáfolták, hogy volnának egyesületeik. A református egyházkerületek egymástól eltérő érveléssel, de a tanári ellenőrzésre is hivatkozva egységesen és tisztelettudóan utasították el a „Nagy Méltóságú Királyi Magyar Tanács” rendelkezését.¹⁸⁶ A reformkor debreceni diákegyesületeinek tagságából jó néhányan váltak ismertté irodalmi vagy publicisztikai működésükkel, többen közülük a szabadságharc idején.¹⁸⁷

182 Az erkölcsi hasznosságról és a „hasznos olvasás” egyeduralgó követelményéről lásd BÉRES Norbert, „Kártigámnak emlékezetes történetei: Közelítések a 18. század végének népszerű prózairodalmához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 585–603, 592–593.

183 Néhány hónappal azelőtt, hogy Péczely megfogalmazta a *Lant* első kötetének előszavát, a diákság komoly gyanúba keveredett, amikor 1831. május 11-én „Béts gögös Thronussa” összeomlását jövendőlkö politikai költeményt találtak a Nagytemplom oldalára ragasztva, melyet az emberek „nem hagytak” leszakítani. A „Melly édes nevezet legyen a polgári szabadság” című verset közli BÀN és JULOW, *Debreceni diákirodalom...*, 218, 273. A leveleket, melyek szerint a főbíró felszólítására Kerekes Ferenc rektornak kellett nyomozást indítani a feltételezett diák szerző azonosítására, reformkori előzményként közöltem: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A Tiszántúli Református Egyházkerület az 1848/49. évi szabadságharcban*, Különnyomat a Debreceni Déri Múzeum 1994. évi évkönyvéből (Debrecen, 1996), 123–124.

184 ZSIGMOND, *A Debreceni Kollégium...*, 89–90.

185 BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 46–47, 49, 58. A Debrecenben 1839-ben titkon újjraalakult Egyesület havonként tartott tisztújítást, Kölcseyre és Széchenyire hivatkozó közéleti tartalmú programbeszédekkel. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A szabadság szent ígé: A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1999), 11–15.

186 BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok*, 56–58; BARCZA Józsefné, „Diáktársaságok és diákegyesületek”, in BARCZA, *A Debreceni Református Kollégium története*, 697–752, 704–708.

187 Kuthy Lajos (a szintén debreceni Lovassy Lászlóval az országgyűlési ifjak perének elítélte), Obernyik Károly, Csengery Antal (a *Pesti Hírlap* szerkesztője), Petőfi társaságából Buljovszky Gyula (a *Reménybimbók és Echo*, a debreceni Olvasó Egylet kéziratok közlönyének szerkesztője), Emődy Dániel (1849-ben a hivatalos *Közlöny* szerkesztője), Irinyi József (az *Athenaeum* és a *Pesti Hírlap* munkatársa, a 12 pont kezdeményezője), a történész-bibliográfus Szabó Károly és sokan mások.

A tanulmány árnyalja a magyar tanítási nyelv reformkori elterjedéséről kialakult képet azáltal, hogy feltárja a Debreceni Református Kollégium eddig jórészt ismeretlen levéltári forrásait. A kutatás bizonyítja, hogy Debrecenben már az 1797-es határozat nyomán megkezdődött a tantárgyak széles körű magyar nyelvű oktatása, s az anyanyelvi fordulat jóval korábban és következetesebben zajlott, mint ahogyan azt a neveléstörténeti szakirodalom általában feltételezi. A források ugyanakkor azt is megmutatják, hogy az átmenet nem a latin nyelv kiszorításával, hanem a latin–magyar kétnyelvűség sajátos formáival valósult meg: a tanítás, a számonkérés és a mindennapi társalgás nyelve gyakran eltért egymástól. (Egy-egy magyarul előadott tantárgyat latin számonkérés követhette, míg a diákok egymás között – legalábbis az előírások szerint – ezután is latinul társaloghattak.) A vizsgálat rávilágít arra is, hogy a protestáns intézmények feltételezett teljes autonómiája korlátozott volt, mivel a Habsburg állam oktatáspolitikai elvárásai és a *Ratio Educationis* előírásai folyamatosan befolyásolták működésüket. Mindezek alapján a Debreceni Kollégium nem pusztán követője, hanem egyik meghatározó műhelye volt a magyar tudományos szaknyelv és a magyar tannyelv kialakulásának, hatása a debreceni rektorok sokasága révén országosan is érvényesült.